И в а н Д о б р е в

ОСНОВНО-ГЛАВНИ БЪЛГАРСКИ ПЛЕМЕНА И НАРОДИ И ТЕХНИТЕ ДИАЛЕКТИ И ЕЗИЦИ В ЕВРАЗИЯ ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

П Р Е Д И С Л О В И Е.....2
Прародина, разселване и български археологически култури в Минусинската котловина.....4
Достояния и приноси на българите от Изтока към Запада.....14
БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ ХУНК-ХУНГАРИ.....xx
БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ БОЛГИ.....19
БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ БОЛГАРИ.....xx
БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ САБИРИ.....xx
БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ ОГУРИ.....xx
Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я
И з т о ч н и ц и.....67
Ц и т и р а н а л и т е р а т у р а.....68
С ъ к р а щ е н и я.....79

П Р Е Д И С Л О В И Е

Българистиката, но също така и Булгаристиката, като водещо-основен не само и единствено за Късната Античност и Ранното Средновековие дял на Тюркологията, има за предмет на изследване прародината, произхода и етническата принадлежност, етногеографията, социалната организация, антропологията, езика, материалната и духовната култура на българите или от съвременно-тюркологическа гледна точка - на булгарите. При тази своя същност и съдържание Българистиката представлява по същество синкретично-комплексна и мултидисциплинарно-интегративна научна област със своя специфично-характерна методология и понятийно-категориален апарат. Поради това тя се припокрива, съвпада, пък даже и обема, без обаче да преминава и да се разлива в тях, с части от антропологията, лингвистиката, историографията, археологията, изворознанието, етногеографията, етнографията, фолклора, епиграфиката, нумизматиката, хералдиката и т.н. на българската етнокултурна общност.

Ядро основа на Българистиката е Тюрко-Алтайската теория за българите, която е първото и последното, едничкото и единствено засега, понастоящем и завинаги мисловно-интелектуално образувание, заслужаващо и имащо правото да бъде подведено към основно-главната логико-гносеологическа категория „теория“ и респективно да бъде и наименовано чрез родово-научния термин „теория“; единствено и безусловно-категорически легитимно-меродавната на полето не само и толкова на отечествената, но и на световната наука Българистика изобщо; иманентно, т.е. вътрешно-неделимо единно-цялостната и последователно-непротиворечивата; съдържателно, изключително наситено-богатата и затова и пределно-силно доказателно-експликативната, евристико- и прогностико-функционалната научна теория за произхода и етническата принадлежност; миграцията, придвижването от едно място на друго, разпространението и заселването; езика, антропологията, материалната и духовната култура на българите.

Етнолингвистичният произход и принадлежност на дадена етнокултурна общност представлява по същество принадлежност, съотнасяне, връзка и отношение на тази общност към друга, по-голяма по състав, строеж и обхват социо-културна общност, от която тя произхожда и към която принадлежи по силата на своите етногенериращи, интегриращи, диференциращи и идентифициращи съставки, черти и особености, които пък от своя страна са същностни и именно поради това и съществени белези, признаци или характеристики на тази общност.

От четирите възможно-допустими тук белега и критерии - лингвистичен, антропологически, материално-културологически и духовно-културологически, единствено и само лингвистичният белег и критерий има правото на самостоятелно-независимо съществуване, приемане и приложение. Езикът е изначално-уникалният, водещо-основният, най-точно-безпогрешният и сигурно-надеждният етнодиференциращ и идентифициращ белег и критерий, защото в лексико-граматичните си значения той съдържа и носи в лингвосемиотически снет и превърнат вид и форма социално-прагматически съществено-релевантната част от обективната действителност на съответния етнос, т.е. цялата му без остатък антропология, материална и духовна култура с нейните прониквания и проекции в прилежащата околна среда върху конкретна територия, като се започне от момента на зараждането на тази култура и се премине към и през всеки един по-късен етап от нейното историко-географско състояние и развитие.

Индивидуално-самостойното място, което езикът заема спрямо останалите етнични белези и характеристики, го представя по необходимост не само като един от основните и съществени белези на етничната общност наред с териториалния, био-антропологичния и етнографския, но и твърде различен от тях поради присъщия му специфичен характер и природа, които от своя страна го превръщат в основно-главен и водещ етничен признак. В най-общ план езикът като социално средство за общуване се характеризира и с номинативно-сигнификативна функция, която е основно средство и етап при осъществяването на комплексно-синкретичната и цялостно-единна комуникативна функция на езика. В процеса на осъществяването на тази си функция езикът се очертава и реално е и средство носител на всички останали основни белези и признаци на етничната общност - той е средството и носителят, чрез който се реализира и съществува най-напред духовната култура; той е средството, благодарение на което се осъществява материалната култура като краен резултат от социалнопрактическата дейност на човека, възможна единствено поради и едва след цялостно-единната и неразривна езиковомислителна дейност, в която основна роля и място заема пак езикът.

Езикът е средството носител, чрез което се отразяват и закрепват в социалногруповото съзнание всички съществени черти и особености на етничната територия и на социалногенетичните връзки и отношения на индивидите от конкретната етнична общност и то до ниво и степен в него да се образуват специални думи роднински названия, които най-обобщено отразяват конкретните видове на тези връзки и отношения и ги правят по такъв начин значим и съществен факт и достояние на единната и неделима, социална логико-лингвистична комуникация. Всичко това е възможно и осъществимо само поради това, че езикът е изключително сложна, състояща се от голям брой елементи високоорганизирана система със семиотична природа. Идеалните по природа и характер значения на езиковите единици носят и съдържат в себе си под формата на психично отражение всички съществени за конкретния вид социална практика основни черти и белези на реалните-предмети и действия от съответната природно-социална действителност.

Във функционален план езикът е онова социално явление, което присъства, пронизва, покрива и обхваща без изключение буквално и тотално всички и всеки един индивид елемент на йерархически подредената социално-демографска стратификация на етничната общност, докато елементите на материалната или пък в по-голяма степен, на духовната

култура например обхващат само част от тях, до определено равнище и то само избирателно. Благодарение на и чрез езика се проявяват, общуват, а следователно и живеят индивидите на цялата общност; той им осигурява и създава връзката между тях под формата на знание информация, необходимия социален интегритет и единство. Няма етнична общност, общество без език и всяко сравнително обособено и самостойно общество дължи своето съществуване и развитие на един единствен, главен и основен език. Социална общност, в която има два основни и главни езика и те се проявяват и използват в еднаква степен, това не е една-единна и цялостна етнична общност, а две отделни общности макар и с обща територия и обща административно-политическа власт като взаимни съединителни елементи на общата социална организация.

Езикът е главен и водещ, етногенериращ, интегриращ, диференциращ и идентифициращ, основно-водещ и най-сигурно-надежден и ефективен фактор и белег, определител, показател и критерий за произхода и етничната принадлежност на даден народ или племе, в това число и на българските племена и народи. Лингвистичните сведения и данни са единственият най-надеждно-ефикасно проявяващ се и действащ, обективно-съществуващ и безспорно-неопровержим етнодиференциращ и етноидентифициращ белег и съответно, критерий за историческия произход и етническата принадлежност на българските племена и народи към тюркската етнолингвистична общност.

Прародина, разселване и български археологически култури в Минусинската котловина

Прародина на българските племена и народи е приалтайската Минусинска котловина, която приблизително има размери 600Х400 км или площ от 240 хил. км². Тук, още преди края на IV хил. пр.н.е., откъсналите се малко преди това от бродещата на север от Саяно-Алтайския планински масив, неолитно-първобитна прототюркска орда от примитивни ловци и плодосъбирачи, български родове и семейства с основни фонетични белези на езика *d-r-l* се съсредоточават, консолидират и обединяват в едно отделно-самостоятелно българско племе под ръководството и управлението на един-единствен върховен вожд, избиран по принцип от старейшините на родове и главите на семейства и пак с основни фонетични белези на езика *d-r-l*, но този път придружени и от някои допълнително развити или придобити фонетико-лексико-граматични черти и особености на българския праезик.

Тюркският праезик е r-език и в него съществува и функционира нарсщ **огур* „хора, човеци; род; племе“, което е лексикализирано множествено число на лекс. **ок* „майка; човек“, вж. разпространеното не само в турския език нарсщ *öksüz* „сирак“, букв. „без майка“ [Сравнительно-историческая грамматика 2001, 300,312]. След отделянето на българите от прототюрките и миграцията им в Минусинската котловина, нарсщ **огур* се онимизира и превръща в етнонима **огур,* който играе ролята на наименование на цялата българска етнолингвистична общност тук. Същевременно останалата част от прототюрките продължава да мигрира към ез. Байкал, като през един сравнително продължителен период от време тюрк. **r* се развива и преминава в **z,* по силата на което и нарсщ **огур* се превръща

последователно в нарсщ *_огуз_, а впоследствие и в етним *_огуз_ като наименование на втория основен дял на прототюрките [вж. и срв. Малолетко 2004, 236-254; Golden 1992, 96-97].

През Късната Античност и Ранното Средновековие българските племена и народи са тридесетина на брой и те се разпростират и заселват временно или за постоянно, но компактно-масово най-напред по земите на днешните Монголия и Китай, после в Средна Азия, впоследствие и на територията на Кавказ и Източна Европа, също така и на Балканите и Централна Европа, т.е. върху огромно-необятната територия между линията Байкал-Алтай на североизток и линията Балканите-Централна Европа на югозапад, а спорадично-изолирано, на корейския полуостров, японските острови, Тибет, Индокитай, Средния Изток, Мала Азия, Апенините, Англия, Ирландия и Скандинавския полуостров или в един по-общ план, от Тихия океан до Атлантическия океан от изток на запад и от Северния ледовит океан до Индийския океан от север на юг.

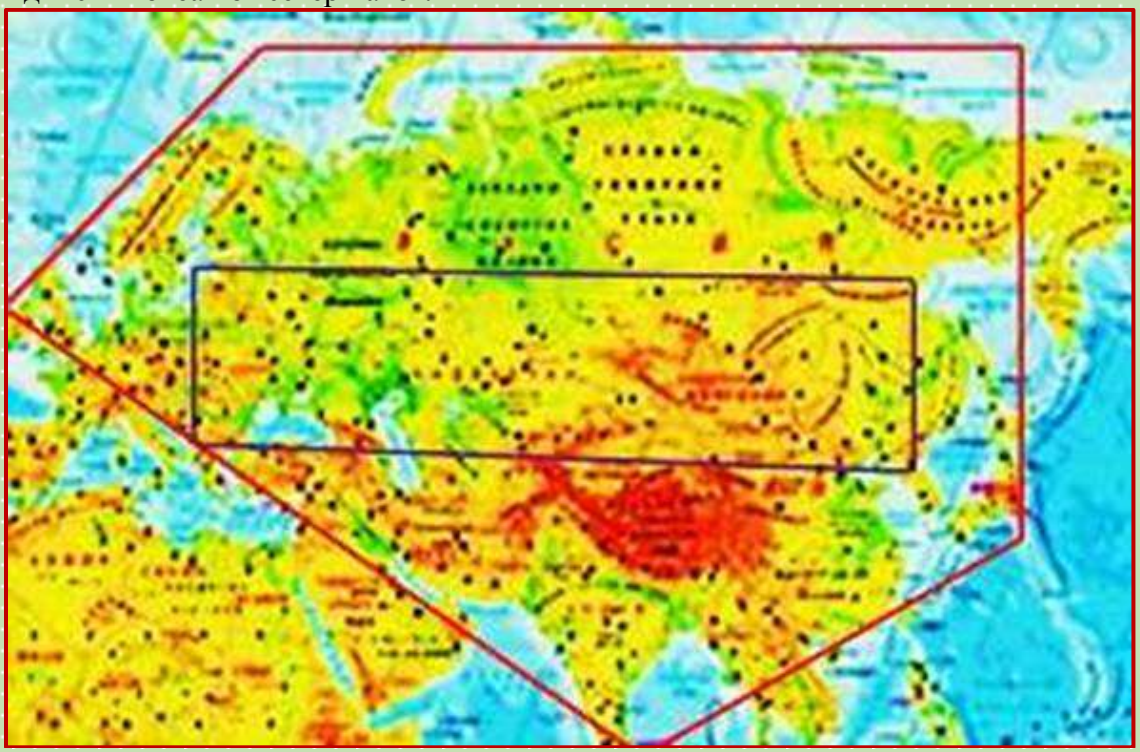

Афанасиевската археологическа култура е първата и основно-главна българска археологическа култура в Минусинската котловина, която е експонент на българската етнолингвистична, социално-политическа и културно-историческа общност като цяло. Другите и по-късни археологически култури като Окуневската, Карасукската, Тагарската, Таштъкската и др. са експонент на определена, повече или по-малко, локално-темпорално тясно-ограничена част или клон от същата тази общност: *В конце IV-первой половине III тыс. до н.э. в жизни древних племен, населявших Алтай и Минусинскую котловину, произошли большие перемены. В тот период времени племена, проживавшие на территории Алтае-Саянской горной страны, изготовляли и использовали орудия из меди, а животноводство стало основнойотраслью хозяйства. Данные изменения связаны с населением, оставившим самые древние в Южной Сибири памятники эпохи палеометалла, объединенные в афанасьевскую культуру или общность. Указанное наименование связано с первыми находками, сделанными в долине Енисея под Афанасьевой горой в 1920-е гг.*

Афанасьевцы» жили по берегам крупных рек и их притоков (Катунь, Урсул, Ело, Куюм и др.). Об этом свидетельствуют их многочисленные кладбища и поселения, расположенные на высоких надпойменных террасах. Известно более 80 могильников и 40 поселений. Следы жизнедеятельности афанасьевского населения зафиксированы в пещерах

Алтая. Обнаружены и места, где совершались культовые действия. В общей сложности раскопано более 200 захоронений.

Афанасьевское население характеризовалось ярко выраженным европеоидным типом. По своему внешнему облику афанасьевские племена не имели ничего общего с населением, занимавшим более восточные и северные территории, а на западе наиболее близкие аналогии имеются в степях Поволжья. Афанасьевские племена Алтая и Енисея представляют крайнюю восточную ветвь европеоидных племен Евразии. Их объединяет сходное хозяйство, а также, по-видимому, происхождение [История Алтая 2019, 114-124].

Още докато са в Източна Европа, през VI-V хил. пр.н.е. индоиранците от Андроновската археологическа култура опитомяват коня и по този начин извършват първата и най-важната в историята на Човечеството революция. През първата половина на III хил. пр.н.е., в Минусинската котловина, българите заварват и впоследствие инфилтрират и инкорпорират в себе си немногобройна част от местните индоиранци андроновци, които така започват да играят ролята на субстрат на формиращата се нова за този ареал българска афанасиевска етно-археологическа култура с всичките необходимо-задължителни консеквенции в антрополого-лингвистически и материално-духовен културологически план. По този начин българите афанасиевци възприемат и стават по-нататъшни продължители и разпространители в Централна Азия на основните културни постижения и ценности на индоиранската Андроновска цивилизация, а от друга страна, начало и основа на редица още български археологически култури, които са не толкова по-следващи хронологически етапи, колкото по-късни локално-темпорални варианти на Афанасиевската археологическа култура.

Афанасиевската археологическа култура е първата култура, с която са свързани най-крупните инновации в културогенезата на древното население на Южен Сибир - появата по средата на III хил. пр.н.е. на скотовъдството, което става основа на произвеждащата икономика на населението от планинско-степните райони в Южен Сибир, първо, и второ, появата пак там на първото европеидно население и трето, усвояване производството на метални изделия, отначало на украшения и дребни оръдия на труда от мед, а впоследствие и от изкуствената сплав бронз. Тези инновации водят до изпреварващи темпове в развитието на населението на Южен Сибир спрямо всички останали околни области, където още дълго време продължават да съществуват предишните неолитни традиции. Българите афанасиевци от Минусинската котловина са първите, които заимстват коня от тях и с течение на времето, селектирайки все по-нови и нови видове, по-късно го предават и на други народи.

Афанасиевците живеят в неголеми селища с по десетина семейства, жилищата им са юрти, землянки, колиби от дървени пръти или къщички от дървени греди; имат добре развито сезонно-миграционно скотовъдство, отглеждат коне, едър и дребен рогат добитък; допълнително-спомагателно и в сравнително по-ограничен обем практикуват земеделие, лов и риболов; хранят се с месо и млечни продукти, обработват кожи и вълна; основните им оръдия на труда са топори, кинжали, ножове, лъкове със стрели, игли, шила и др.; за украшения използват зъби от лисица, мечка, белка, рога от сърна и елен, медно-телени украшения; наред с каменните оръдия на труда и лепената керамика, афанасиевците познават също така и металообработването под формата на обработката на медта чрез коване. През ранния етап от развитието на Афанасиевската археологическа култура - краят на IV-първата четвърт III хил. пр.н.е. българите погребват мъртвите си групово в дълбоки до 1.5 м квадратни ями върху землени могили (кургани) до 10 м в диаметър и до 0.9 м високи, по гръб с вдигнати нагоре колене и по-рядко - настрани с подгънати крака; срещат се много рядко и кремации, докато през късния етап от развитието на Културата - втората четвърт на III-първата четвърт на II хил. пр.н.е, те погребват мъртвите си поединично или групово в недълбоки ями с глави, обърнати на запад или югозапад, в северната част на гроба поставят глинен съд с храна и някои предмети от бита, само в гробовете на възрастни мъже и жени поставят големи глинени стомни, ограждат гробищата си с ниски каменни огради: *Прогрессивная историческая роль афанасьевских племён заключалась не только в том, что они являлись древнейшими скотоводами Сибири; кроме того, население афанасьевской культуры первым из сибирских народов поставило на новый качественный уровень производство орудий труда, освоив приёмы добычи и обработки медной руды; относительная хронологическая древность и типологическая уникальность медно-бронзовых изделий с Алтая конца IV-III тыс. до н.э. позволяет предполагать, что в данное время в этом районе существовал самостоятельный очаг горно-металлургического производства. Можно предполагать, что первые скотоводы и металлурги Сибири оказали значительное культурное, этническое и экономическое влияние на развитие сибирских аборигенных племён, однако, до сих пор мы не имеем ярких археологических свидетельств о взаимодействии афанасьевской и местных культур. Без сомнения, в этом разрезе можно рассматривать отмеченные нами связи алтайских афанасьевцев и верхнеобских племён, а также факты взаимодействия афанасьевской и окуневской культур на юго-западной периферии Минусинской котловины* [Цыб 2012, 1-19].

Афанасиевските племена се характеризират с ярко изразен европеиден антропологичен тип и представляват от само себе си крайният източен клон на европеидните племена на Евразия. Етнолингвистичните контакти обаче между европеидите и монголоидите на север от Саяно-Алтай модифицират първично-основния антрополгичен тип в европеиден с незначителен монголоиден примес, известен главно като тураноид, който в антропологичната класификация е подклас разновидност на европеида и е с брахикранен череп и плосък лицеви скелет. От друга страна, по силата и под влиянието на индоиранския субстрат, а по-късно и на източноиранския суперстрат, сред афанасиевците европеиди със слаб монголоиден примес се наблюдава и характерният за индоиранците и източните

иранци сравнително дълъг, твърде широк и средновисок долихокранен череп с високо чело и силно наклонено чело, съотносим с древно-средиземноморските варианти на европеида от Предна и Средна Азия.

Окуневската археологическа култура възниква и започва да се формира в началото на II хил. пр.н.е., приблизително през XVIII в. пр.н.е., върху един сравнително ограничен сектор на българската Афанасиевска археологическа култура и обхваща около пет столетия до към XIII в. пр.н.е. Свидетелство и доказателство за развитието и преминаването на по-предната култура в по-следващата е намирането на афанасиевска керамика в определено окуневски погребения.

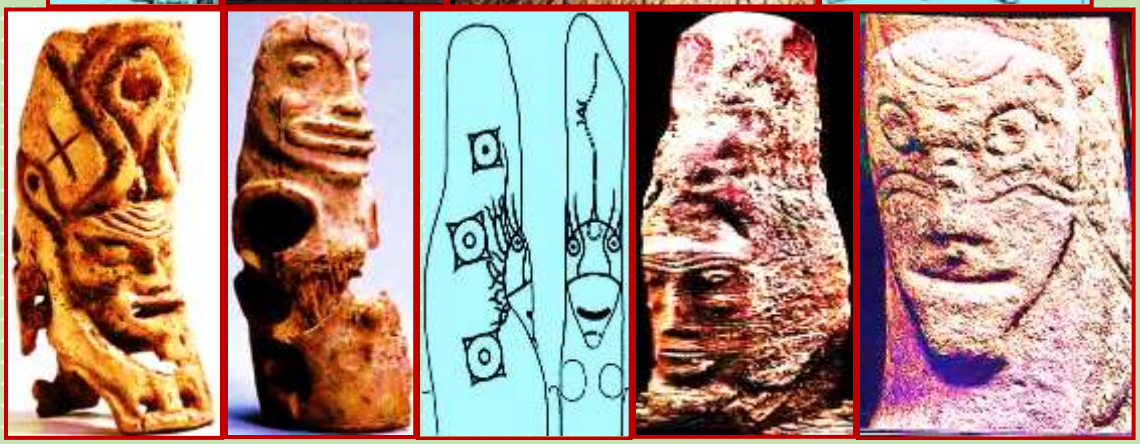

Освен по стоянките из речните долини, окуневците живеят, а при нужда се и отбраняват от нападения, и в крепостни съоръжения, понякога от два реда стени, които издигат на невисоки планински върхове. Те са скотовъди с преобладаване на стадата от овце и едър рогат добитък, наред с което изключително важна роля в техния бит играе и ловът; имат по-развита металургия, познават не само медта, но и бронза, наред с кованото, прилагат и металолеенето, поради което произвеждат повече и по-разнообразни метални изделия. Керамиката е разнообразна по форма и с богата орнаментация по стените и дъното на съда.

Окуневският културен комплекс се характеризира с великолепно сюжетно, с мощна митологична основа изкуство с голямо разнообразие от видове на изобразителната дейност - наскални изображения със соларни и други знаци, култови рисунки на животни и човешки маски върху надгробни каменни плочи, скулптури, малка пластика от бронз, кост или мек

камък, достигащи до 4 м височина със сложно съчетание от чертите на човек, животно и растение, антропоморфни статуи.

Окуневският антропологичен тип е със смесен европеидно-монголоиден произход с преобладаване на монголоидния, но се срещат както чисто монголоидни черепи, така и типично европеидни без даже и следи от монголоидни примеси. Той се характеризира с брахикрания, плосък лицев скелет при доста ярко изпъкнал нос. Окуневците практикуват изкуствена черепна деформация.

Окуневският погребален комплекс се състои от квадратно заграждение от едри каменни блокове, погребения в средата в дълбоки, понякога на две нива гробни ями, с каменни ковчези на дъното, отделни погребения в катакомби, поставяне над погребението на каменни стели със схематично изображение на човешко лице, погребения в афанасиевски заграждения; ниски четириъгълни заграждения с дължина на страните до 20-25 м, от вертикално вкопани каменни плочи, по някои от които има нанесени преди това и на друго място рисунки, и с голям брой погребения в каменни ковчези; мъртвите лежат по гръб със свити крака и вдигнати колене, в един и същи ковчег може да има до трима-четирима препогребани, има случаи на отделно погребение на череп със следи от изкуствена трепанация; придружителният инвентар е върхове на стрели, бойни брадви, тесли, бронзови ножове, пръстени, шила, пробои, костени игли, дребни украшения, кости от диви животни, кости от жертвените домашни животни, използвани по време на погребалния ритуал.

Карасукската археологическа култура се появява към края на II хил. пр.н.е. и по-точно, след началото на XI до средата на VIII в. пр.н.е. като резултат от развитието на Афанасиевската археологическа култура, в която все още много ясно се долавя индоиранският андроновски субстрат. Същевременно, в някои по-частни аспекти се наблюдава известна приемственост и между Карасукската и Окуневската археологическа култура и по-специално в наличието на редица общи черти в погребалния обряд, както и в конфигурацията на черепа с брахикрания и плосък лицеви скелет.

Карасукският антропологичен тип е брахикранен вариант на западния европеиден, памиро-фергански тип, в който благодарение на солиден приток на севернокитайски мигранти са привнесени голям брой черти от континенталната далекоизточна монголоидна раса, които променят неговия физически тип и го приближават към типа, характерен за населението на Северен Китай. Тази негова специфика сближава отделни групи от карасукското население едновременно с афанасиевците и с окуневците. Афанасиевските черти се проявяват предимно на север, а окуневските - на юг.

С Карасукската археологическа култура са свързани редица съществени инновации като преход към пасищно или сезонно-миграционно скотовъдство в съчетание с примитивно земеделие и което обхваща не само едрия рогат добитък, но и конете и особено овцете; използването на коня за езда, което изиграва много важна роля за развитието на стопанската дейност и значително активизира останалите страни на обществения живот - бойни действия, стокообмен, повишена мобилност на населението; разцвет на бронзовата металургия и производството на специфично-карасукски кинжали, ножове, копия, бойни брадви, украшения във вид на лапообразни висулки, токи, миниатюрни изображения на двойни впрягове в колесница, специфична орнаментация на керамиката, каменни вертикални стели паметници, които имат свои преки прототипи или паралели в бронзовите, каменните и керамични изделия и украшения от областите на север от Великата китайска стена и по-специално, от столицата на китайското царство Шан (Инь), близо до Аньян. Карасукците подържат търговски връзки Китай, жилищата им са главно землянки.

Българите карасукци погребват мъртвите си в каменни ковчези от тънки варовикови плочи, разположени близо до повърхността и затворени в квадратни заграждения, които по-често се сливат едно с друго. Погребаните лежат по гръб или на лявата си страна с глави на североизток при единия от вариантите, и на запад или югозапад, при другия.

Тагарската археологическа култура (VIII-III в. пр.н.е.) е разпространена в пределите на степната и лесостепната зона в басейна на Среден Енисей и неговите притоци, а така също и в басейна на р. Чулим. Тагарското население води своя произход от афанасиевците, поради което преобладаващ при тях е европеидният антропологичен тип с наличието обаче и на черепи с монголоидни признаци. Тагарците отглеждат коне, едър и дребен рогат добитък, при което практикуват сезонно-миграционно скотовъдство, допълнително-спомагателно се занимават и със земеделие. В постоянните си зимни селища живеят в къщички от дялани греди или плетени пръти, а на летните пасища - в юрти. Освен за езда, използват конете си и за впрягане в двуколки с чергила. Земята обработват с бронзови или дървени мотики с бронзов обков, сеят главно просо, лен и ечемик, реколтата жънат с бронзови сърпове, зърното мелят с ръчни каменни мелници, където почвата е по-суха, прокарват напоителни канали, някои от които достигат 15-20 км дължина.

Дървообработването на тагарците е на много високо ниво, изработват дървените конструкции на погребалните камери, дървени части за оръжието, предмети за бита - чаши,

паници, лъжици, тъкат на стан вълнени и ленени платове, обработват и шият кожите за облекло. Племената от Тагарската култура достигат пределното за времето си ниво на развитие в производството на метали и металлообработката, разкриват и разработват медни рудници, рудата топят в специални пещи, около които възникват селища само на металурзи, подобряват състава на бронзовите сплави, отливат бронзови върхове на стрели и трикраки бронзови казани за готвене на цялата фамилия, произвеждат слитъци от знаменития тагарски златист бронз, който се изнася в съседните области, към края на хилядолетието преминават към обработката и на желязото, коват от желязо прави саби и кинжали.

На специални каменни жертвеници тагарците принасят жертви на божествата и дедите си, погребват вождовете си в огромни кургани, които преди това са четириъгълни землени пирамиди, обкръжени с каменна ограда, върху гробовете на героите си побиват специални поминални камъни с изгравирани тотеми и други знаци.

Еленовата археологическа култура от VI-V в. пр.н.е. възниква и се развива на основата на Тагарската археологическа култура. Еленовците започват да добиват и обработват златото, отливат нови видове бронзови изделия като камбановидни накрайници с фигурки на планински козли, най-разнообразни еленоподобни токи, ножове с зооморфни краища, керамиката става по-разнообразна, широко разпространение получават наскалните изображения и каменните барелефи на лежащи елени, издигат крупни погребални могили, високи 2-3 и повече метра и оградени с масивни каменни плочи, по средата на които могили изравят една или две гробни ями, в които в дървени ковчези или прегради от дървени трупи погребват по 10-15 души, започва прилагането на погребения чрез изгаряне, което се дължи на интеграцията в българите на източноирански родове и племена.

Таштъкската археологическа култура се формира между II в. пр.н.е. и V в. предимно по горното течение на Енисей като нейна централна област. Представителите на Културата са смесен антропологичен тип от европеиди и южни по произход монголоиди, като при погребенията на сановници в склепове преобладава монголоидността, а при обикновените погребения - европеидността. В главното и съществено тя е приемник на Тагарската култура, само че се отличава от нея с още по-широкото разпространение и употреба на желязото, докато от бронз се отливат големи казани за готвене с орнаменти и украшения. Стопанството пак е скотовъдно-земеделско, но сега вече се появява и примитивното рало, което обаче не измества напълно мотиката. Като теглителна сила за двуколките се използват бикове, конят придобива по-голяма роля и значение в обществото, войните са предимно конни, на коне се ходи на лов за сърни и друг дивеч. Жилищата са полуземлянки и къщички от зидария и гредоред, в покрайнините на селищата има пещи за топене на метал и ковачници. Китайски и местни майстори строят за владетелите дворци с размери 45х35 м с глинобитни стени, централна зала и 20 стаи около нея, отоплителни канали под глинения под, двуетажен покрив на дървени колони. Бойното въоръжение и снаряжение е по-богато-разнообразно, включително и големи правоъгълни щитове от опъната върху дървен скелет кожа, конически шлемове и пластинчати доспехи. Дървената посуда са блюда, коритца за сервиране на месо, лъжици, черпаци, буренца за съхраняване на вино, чаши, ниски столчета

и масички. Долното облекло е от коприна или лен, горното се състои от къса кожена куртка и широки кожени гащи с вълната навътре, отгоре носят дълъг кожух или шуба, на краката имат високи до коляното кожени ботуши, на главата кожена шапка, гарнирана с кожа от белка или собол. Мъжката прическа се състои от кичур коса на темето, останалата коса е обръсната, жените прибират косата си на тила, покрита с брезово калпаче, носят сребърни и златни обеци. Войните обличат пристегнати в кръста кафтани до колената със свободно спуснати гащи, запасват се с кожени колани с метални токи и апликации. Българите таштъкци погребват мъртвите си в плитки гробни ями, облицовани отвътре с гредоред, при което се съчетават идващите още от Афанасиевската археологическа култура трупоизгаряне и трупополагане. По края на грунтовите гробове се побиват каменни стели с вдлъбнатини, пред които се устройват възпоменания за мъртвите и се оставят напитки в керамични кани и растителна храна в керамични съдове. Склеповете кургани са големи каменно-землени насипи с диаметър 10-20 м, височина 0,4-1,5 м и с вдлъбнатина в средата, по периферията се издига ограда от вертикално поставени каменни плочи, от запад се прокарва надземен вход дромос с дървена преграда, стените се облицоват с каменни плочи или дъски и дървени греди, след погребението склепът се запалва. В малките склепове се погребват от 10 до 40 покойника, а в големите - 100 и повече. Понякога се практикува частично балсамиране с трепанация на черепа и бойна татуировка; в склеповете се поставят кокоши яйца, овчи плешки и копита, погребални статуетки на животни, дървената част на стрели, модели на кинжал, облицовани със златно фолио, юзди и седла; от покойниците се снемат гипсови маски, срещат се погребения и на кукли; намират се дървените части от китайски церемониални чадъри, които при българите са знаци на властта.

Практикува се и кремация отделно на ритуален огън, като калцинираните кости на покойника се зашиват в кожена торбичка, която се поставя в напълнена с трева кукла от кожата на домашно животно. На мястото на лицето на куклата се слага портретна погребална маска, снета от лицето на покойника с глина, примесена с гипс и варовик; непосредствено преди погребението, маската се изографисва с червена боя, като на челото обикновено се нанася спирала, а на подбрадата и бузите се нанасят петна, имитиращи руменина; шапките са конически от типа на шапки-ушанки, прическата се състои от дълга плитка от собствена или изкуствена коса, която се събира на темето, докато останалата коса се бръсне. Погребенията се съпровождат от грандиозни тридневни пиршества на близките и роднините на покойника, като за целта се колят и готвят голям брой домашни животни, примерно, 50-80 крави, 15-18 овце, 2-17 коня, след Трите дни се правят възпоменания, като пак се колят и готвят домашни животни, в някои случаи се принасят в жертва и хора.

Дърворезбата заема едно от първите места сред таштъкското приложно изкуство във вид на дървени планки с многофигурни композиции и сюжети - лов, кражба на коне, впряг с бикове, батални сцени. Изобразените са с прически с костени шноли, облечени са в леки кафтани, въоръжени са със сложносъставни лъкове, воюват с чужденци, които пристигат на лодка откъм горното течение на някаква река, носят плоски шапки от брезова кора и са въоръжени с обикновени лъкове; на други планки са изобразени „рицари“ в шлемове и пластинчати брони, въоръжени пак със сложносъставни лъкове; някои от дървените статуетки на хора и животни в различни пози са покрити със златно фолио.

През Късната Античност и Ранното Средновековие Българската или както отдавна вече е възприето и утвърдено в Тюркологията, Булгарската (Bulgarian) група е първично-основната, най-многобройната, военно-политически най-активно-динамичната и най-съществено-значимата част на целия тогавашен свят, състоящ се от Централна, Средна, Мала и Предна Азия със цяла Европа. Българската етнолингвистична група се състои от три сравнително обособени и отделно-самостоятелни подгрупи - Аварска, Болгарска (Bolgarian) или още Прабългарска (Proto-Bulgarian) и Хазарска. По стародавна тюркологическа традиция българските диалекти и езици винаги се класифицират, изследват и описват като първа и основно-главна група в семейството на тюркските езици [Баскаков 1969, 230-241].

По огромно-необятната територия, върху която се разпростират и разселват, българските племена и народи са главно уседнали скотовъди, които практикуват сезонно-миграционно животновъдство, а допълнително-спомагателно се занимават със земеделие, лов и риболов; на постоянните си местоживелища строят къщички от клони, греди или глина, а на летните си пасища използват юрта; заимстват от индоиранците андроновци коня и започват да го яздят; отглеждат коне, крави и овце, селектират нови породи коне, които предават на съседните народи; изработват от глина на ръка или на грънчарско колело домашна и битова посуда, обработват кожата, медта и златото, леят от бронз и чугун сечива и посуда, в това число и световно прочутите уникално-оригинални „хунски“ котли за готвене; топят, леят и куват от желязо оръжие и сечива, откриват лъка, седлото и стремето, усъвършенстват старите или изобретяват нови видове оръжия като уникално-прочутия български сложносъставен лък и свистящите стрели; основават династии, княжества и държави, строят дворци с подово отопление и прекрасни градове, прилагайки съвсем нови и непознати до тогава технологии; полагат основите на тежката кавалерия и делението на войската на различни видове, като я организират на десетичен принцип, създават

императорската гвардия, започват предварителното военно обучение, изобретяват, въвеждат в употреба и усъвършенстват все нови и нови видове въоръжение и снаряжение и най-вече крепостно-обсадната техника, откриват и въвеждат в употреба бронята на конника и коня, разработват и прилагат оригинално-нова бойна тактика; развиват и държат първенството в металолеенето, металообработването и особено в обработката на златото, при което откривайки клетъчния емайл и зърнестото злато, те го издигат до такова майсторство и съвършенство, че тях няма да ги достигне и надмине никога вече никой друг народ по Света; изработват вълшебно-превъзходни златни апликации и торевтика с изключително висока художествена стойност в самобитно-оригиналния Български зверинен стил; ваят реалистични барелефи, скулптури, пана и фигурки на хора и коне, изписват будистките си пещерни храмове с чудно-красиви и все още много свежи рисунки; първи възприемат Будизма и впоследствие го предават на съседните племена и народи.

Огромно-несъизмерими и многообразно-разнопосочни са приносите и достоянията на българите за националната и световната цивилизация и култура. Те са първопричина, основен двигател или просто централно-водещи участници в редица съществено-значими за Човечеството исторически събития като разгрома на Римската империя, събарянето на робовладелческия строй и установяването на феодалния строй, издигането на Великата китайска стена, създаването на немалко собствени и чужди държави, полагането основите на редица нови народности и т.н. Късноантичните и ранносредновековните български племена и народи са първият и единствен социално-културен, строително-художествен и военно-технически гений на тогавашното човечество.

Достояния и приноси на българите от Изтока към Запада

Донесените и разпространени към Запада от българите техни и на други народи от Изтока културни достояния и приноси са от областта на социално-политическата организация, етногенезиса, антропологията, материалната и духовната култура:

1. Специфично-характерна държавност: Прониквайки на запад, прабългарите създават редица държави, които по същество са полиетнически военно-племенни конфедерации с доминантно-водещо ядро от група български племена, ханът на най-многобройното и силното от които е и държавен глава или император, и с относително-условна централизация, при която властта на племенните вождове и старейшини по места е автономна до известна степен спрямо централната власт и които вождове и старейшини същевременно са членове на съвета, председател на който е ханът император в качеството си на държавен глава. Именно поради това може да се каже, че в Европа българите донасят и реализират на практика първите европейски съединени щати с многонационален парламент.

2. Нов обществен строй за европейските народи: Изтласквайки източните и западните римляни зад Балкана и Среден Дунав, българите подкопават политико-икономическата мощ на Римската Империя, а чрез Първата Велика Битка на Народите през 451 г. и последвалия я военен поход на територията на Италия, по време на който те превземат и разрушават около 20 крепости, българите и техните съюзници я обезкървяват и съкрушават и нейната военна мощ, в резултат на което след не особено продължително време Рим пада и на мястото на робовладелския строй се установява новият, феодалният строй в историята на всемирното човечество, именно поради което може да се приеме, че българите донасят на европейските народи и нов, по-прогресивен обществен строй.

3. Участие в етногенезиса на редица европейски народи: В различна степен и с различен относителен дял българите вземат участие в етногенезиса на башкирите, казанските татари - с чувствително висок относителен дял; на тюркмените, азерите, гагаузите, турците, балкарците, осетините, арменците, на по-голямата част от кавказките народи и на приуралските угрофински народи; на русите, украинците - със сравнително голям относителен дял поради черните, но всъщност северните болгари; на белорусите,

поляците, чехите, сърбите, хърватите, румънците - със сравнително висок относителен дял по линия на шкеите; на унгарците - с изключително висок относителен дял главно поради оногурския род на княз Арпад и секелите; на италианците, немците - по линия на баварците; на норвежците, шведите и даже ирландците, които се формират като народност на основата на германски племена, инкорпорирали български етнически групи по време и непосредствено след Западнохунската Империя на каган Атила/Авитохол. Специално при русите, след татаро-монголското нашествие и гибел на Волжска България много от българските князе и боляри, приемайки Свето Кръщение, преминават на служба при руските царе и императори, така че българи по произход са немалко от по-късните руски сановници, пълководци, интелектуалци, артисти и даже и цар Борис Годунов, а волжска българка е майката на Иван Грозни.

4. Нов за Европа расово-антропологичен тип: Типичният расово-антропологичен вид при прабългарите е европеидният с повече или по-малко изразени монголоидни черти, но те пренасят на запад и расово-антропологичния тип на тураноида, който през Ранното Средновековие е типичен за оногурите, а понастоящем се наблюдава сравнително често при българите и при унгарците. Този расово-антропологичен тип започва да се формира още по средата на II хил. в Минусинската Котловина при смесването на индоиранците андроновци с българите афанасиевци, като окончателно се доизгражда около началото на Новата Ера в Средна Азия след смесването на придошлите прабългарски племена и местните ирански типове. Тураноид между впрочем е и хан Омуртаг, изображението на когото е на Кана № 2 от Златното Съкровище от Наги Сент-Миклош.

5. Редица елементи от материалната култура

5.1. Строителство и архитектура: Прабългарските светилища в Плиска, Преслав и Мадара имат своите прототипи в Средна Азия в лицето на кушано-персийските храмове (by B. BRENTJES). По времето на цар Симеон българите изграждат дворцовия комплекс във Велики Преслав, който няма аналог в Европа и с някои свои елементи, като например наличието на цитадела, е продължение на строително-архитектурната традиция от Предна и Средна Азия. Българите от Източна Европа, в това число и волжските българи, основават и изграждат до определен етап редица сега големи руски градове като Киев, Казан, Новгород, Владимир и най-вече единия от съвременните мегаполиси на Света - Москва, с неговия знаменит площад Арбат, наречен така по името на болгарския воевода от началото на XII в. княз Арпад.

5.2. Железарство: Българите донасят на европейците извитата стоманена сабя, технологията за производството на която те откриват и усвояват още преди контактите си с китайците, които наистина през Късната Античност познават многопластовото изковаване на разсичащи оръжия, но доколкото прабългарите още в прародината си Минусинската Котловина през III-II хил. пр.н.е. овладяват металообработването и благодарение на това жънат с бронзови сърпове, то трябва да се допусне, че китайците възприемат тази технология от прабългарите, заедно с редица други още нововъведения за тях специално във военната област. От края на IV в. сабята като нов вид разсичащо оръжие започва да се заимства от съседите на прабългарите в рамките на Западнохунската Империя, докато преминава у всички племена, на основата на които се изграждат по-късните западноевропейски народности, именно поради което и в езиците на почти западноевропейски народи се заема и среща и съответната прабългарска дума наименование на това страшно за времето си и за самите европейци оръжие. По онова време сабята наистина е страшно оръжие и технологията на нейното производство, закаляване и заточване се знае само от прабългарите, видно от носещите се легенди, че хуните закаляват сабите си, като хвърлят в огъня млади жени в напреднала бременност и когато те се изпекат до определена степен, разпарят коремите им и закаляват сабите си в нагорещените тела на неродените им деца.

5.3. Златарство: Изключително високо ниво на развитие при прабългарите достига златарството, достатъчно показателен пример за което са Блюдото за хранене на хан Денгиз, Блюдото за хранене на хан Аспарух и Златната кана на хан Омуртаг, като последните произведения на това златарство в лицето на Златното съкровище от Наги Сент-Миклош като цяло по художествена стойност се нареждат на второ място след Златото на Фараоните и преди световно прочутото Скитско злато на Ермитажа.

5.4. Добив на сол: През Ранното Средновековие северните владения на прабългарите имат или крият извънредно големи богатства, най-ценни сред които са солните области на Седмоградско, около р. Марош, благодарение на които българите се издигат и застават на нивото на съществено-доминиращ фактор в цялостния обществено-политически живот и дейност на цяла Европа. Свидетелство и доказателство за това е например отправеното през 892 г., чрез нарочен посланик, от краля на Франция, Арнолф до българския цар Владимир-Расате, искане българите да не продават повече сол на моравците (Histoire de la Transylvanie), да не говорим за факта, че външнополитическите отношения между българската империя и маджарската държава чак до 20-те години на XI в. преминават главно под знака на солта.

5.5. Грънчарство: Прабългарите донасят на Балканите грънчарското колело, като специално при грънчарството те достигат и определена степен на специализация един да изработва съдовете, а друг да им нанася глечта, глазурата и да ги рисува, доказателство за което са и двете отделни думи в старобългарския език - **зъдчи** "майстор на глината, глинар" и **шарчи** "майстор на глазурата, гледжар". Коренът на втората дума **шар** "глеч, глазура" е китайска заемка в прабългарския език, от което следва, че мигрирайки през един период от 3-4 века покрай китайските граници, прабългарите не само воюват с китайците и ги принуждават да си издигнат небезизвестната стена, но и живеят в мир с тях и така осъществяват сравнително разнообразен културен обмен.

5.6. Военно дело: Прабългарите донасят на европейските народи тежката кавалерия с нейната нова бойна тактика, пластинчатия лък, извитата сабя, твърдото седло, стремето и талигата, които европейците възприемат и въвеждат в своите армии, докато специално римляните и византийците реорганизират войската си и въвеждат тежката кавалерия като нов вид въоръжени сили. Българите савири от първата половина на V в. в състава на войската на хан Авитохол/Атила изумяват византийците с уникалната си и непозната за тях крепостно-обсадна техника и технология, благодарение на което южно от Дунав остава непревзета само една-единствена крепост. Прабългарите донасят в Европа сасанидо-персийската ризница, която е по-различна от съществуващите по това време римски ризници, и такава носи хан Омуртаг на изображението си от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош.

5.7. Скотовъдство: Българите имат определени успехи в селекцията на коня, и свидетелство за това е не само добре известният от древнокитайските хроники факт, че първият голям български владетел и ръководител, императорът шаньюй Багатур/Маотун има във войската си цели полкове, които яздят коне само от един цвят - черни, бели, червеникави и др., но също така и това, че те селектират особена порода бойни коне, които доставят на китайците за нуждите на тяхната войска, защото техните са ниски и слаби.

5.8. Храни и хранене: Прабългарите откриват консервирането на месото под седлата, а определено високо ниво на развитие при тях бележи и млекопреработването, краен продукт от което са киселото мляко, сиренето и кравето масло.

5.9. Облекло: Мъжките гащи и подвесният колан са донесени в Европа от прабългарите от Западнохунската Империя, които са тяхно изобретение още през най-дълбока древност. Мъжките гащи между впрочем много преди това те предават и на китайците, които чувстват нужда от тях, когато реорганизират войската си и въвеждат конница по български образец. След IV в. подвесният колан получава достатъчно широко разпространение по територията

на Европа и се заимства във византийската армия, като има запазен папирус от Фаюмския Оазис от началото на VII в. с разписка от византийски военачалник за получаването на партида "български колани". Впоследствие изглежда отношението към тези колани се променя, защото в "Тактика" от Псевдо-Маврикий (VI-VII в.) се забранява на византийските войници да носят "български колани и плащове".

6. Съществено-значими елементи от духовната култура

6.1. Книга и буква: Българите пренасят от изток на запад и по специално от китайците, културологически изключително значимите и показателни предмет, понятие и дума за книга и буква, които те предават освен на унгарците, още и на всички славянски народи, в това число и на русите, от които тези предмети, понятия и думи се предават впоследствие и на изключително голям брой племена и народи от Карпатите и Балтийско море чак до бреговете на Тихия океан.

6.2. Наука в смисъл на предмет на науката: Прабългарите като народ и култура са предмет на науката Прабългаристика, която към настоящия момент е световна наука и нейните по-общи или по-частни проблеми се разработват от учени от целия Свят. Под името *хунну* българите се споменават в древнокитайска хроника, като появили се за първи път от север около 2000-та г. пр.н.е. и оттогава досега няма китайски, римски или византийски летописец, който да не е написал или съобщил нещичко за тях.

6.3. Фолклор и Епос: В рамките на Западнохунската империя германските родове и племена се намират в най-тясно сътрудничество и взаимодействие до степен на симбиоза с прабългарските родове и племена; техните вождове и старейшини са членове на Императорския Съвет на каган Атилла и дори някои от вождовете на готите са лични приятели на “щедрия и великодушен Атилла”, какъвто той е в започналите да се пеят още тогава и лично пред него германски епическо-геройски песни. Безброй са народните песни и предания за Атилла сред европейските народи, а скандинавските народи имат цели саги, където каган Атила е главен или един от главните герои. Именно затова не само германците, но много по-често и унгарците кръщават децата си с неговото име.

6.4. Изкуства: В Европа каган Атилла започват да го рисуват още приживе, но дори и в наше време за него продължават да се носят, слагат и пеят песни, поеми и даже опери и филми. Друг прабългарски персонаж в изкуствата е българската принцеса Турандот от едноименната опера на Пучини [Добрев 2007а, 15-22]: *Однако гунны сыграли свою историческую роль, приняв участие в крушении огромной многоэтничной и разнородной Римской империи, результатом чего явилось создание новых государств. Произошедшее в I-II вв. объединение под властью Рима - Центра античной цивилизации Средиземноморья - народов и государств носило прогрессивный характер и способствовало их экономическому и культурному развитию. К моменту же нашествия гуннов в Восточную Европу Римская империя находилась на грани исчезновения. Экономический и социально-политический кризис, междоусобные войны, вторжения варварских племен - готов, франков, аллеманнов, квадов и др. раздирали на части некогда могущественную Империю. При императоре Валентиниане I (364-375 гг.) Римская империя разделилась на Западную, в которую вошли западные провинции, и Восточную с главным городом Константинополем. Правителем последней был назначен Валент. В такой ситуации появление на Дунае «варварских» полчищ из Северного Причерноморья, гонимых гуннами, не могло не отразиться пагубно на исторической обстановке Римской империи. Несомненно именно нашествие гуннов было тем толчком, который, как мы уже отмечали, всколыхнул весь варварский мир.*

Не случайно время завоеваний гуннами в Восточной Европе вошло в литературу как эпоха великого переселения народов. Гунны завоевали сарматов и аланов южнорусских степей, остготов Северного Причерноморья, вытеснили вестготов с их территории, дошли до Дуная. В результате огромные толпы бежавших на запад упомянутых выше племен переправились в римские провинции, усилив тем самым и без того уже достаточно

варваризированное население империи. Новые восстания и военные походы потрясли Рим. Особенно активизировались готы. Они захватили южные области Галлии и северо-восток Испании, где и создали самостоятельное государство. Англы, а позднее и саксы захватили Британь, вандалы перешли в Северную Африку и также создали свое государство со столицей в Карфагене; франки заняли ряд областей в Северной и Центральной Галлии; бургунды - земли в долине реки Родана (Рона). К середине V в. под властыа императора Западной Римской империи остались лишь Италия, да небольшая область в Восточных Альпах.

В прибавлении к твореним святого Амвросия - епископа Медиоланского, посвященном объяснению семи видений книги Апокалипсиса, говорится: «И десять рогов, которые ты видел суть десять царей, которые еще не получили царства. Десять рогов означают те царства, через которые разрушена Римская держава. Ибо часть Азии они отняли издавна сами собою, а затем Сарацины покорили всю; Вандалы присвоили себе Африку, Готы Испанию, Лангобарды Италию, Бургундионы Галлию, Франки Германию, Гунны Паннонию, а Аланы-же и Свевы опустошили много мест, которые подчинены были их власти» (СК, П, вып. 2, с. 354). Кроме того, что гунны сыграли не последнюю роль в гибели Римской империи, следует, также еще раз указать на то, что именно гунны показали путь тюркским народам на запад, они же явились распространителями культурных влияний восточного происхождения [Засецкая 1994, 160-161].

Българите с пълно право заслужават бъдещите поколения, разкривайки тяхното място, роля и значение в националната и световната история, техните приноси в съкровищницата на националната и световната цивилизация и култура, да пишат за тях: *The Huns were a Eurasian phenomenon. The Huns established empires and state level entities in virtually every region of the vast Eurasian continent. In Inner Asia, their original homeland, the Huns first established the vast and long-lived Xiongnu/Hun Empire that stretched from Kazakhstan in the west to Manchuria in the east. Elements of the northern group of Xiongnu Huns settled in the Altai region in the second and third centuries AD and from there they later in the fourth century emerged into Western Eurasia as conquerors. Wherever they arrived they brought with them a very heterogeneous Inner Eurasian culture that radically altered the culture and destinies of the host population. The Huns were politically sophisticated, highly well organized and in military terms*

superior to their western and eastern adversaries. They would introduce into Europe a new mode of government, a system of rule that would later be defined as 'feudalism' or proto-feudalism. The Huns, therefore, left an enduring legacy to the Modern World and radically changed the face of the Ancient World across the whole of Eurasia. The history of the Huns and Inner Asia is of critical importance for our understanding of world history. It is about time that the Huns and other Inner Asians are allotted their proper place in human history, as one of the great ancient peoples who changed the world. The emergence of the Huns also began the millennium of virtual Inner Asian monopoly of world power, with minor interludes, until the rise of Western European powers in early modern times. ***The Huns are the immortal topic of human pioneering spirits!*** [Kim 2013, 313-317; ~*~2017, 1-262; ~*~2017a, 1-1168, вж. и срв. Баскаков 1969, 231-242; История Сибири 2014, 158-179; Кызласов 1986, 5-292; Кубарев 2009, 4-6; Сравнительно-историческая грамматика 2006, 9-817; Chen 2012, 92-98; Demirel 2017, 143-160; Golden 1992, 57-84; ~*~2011, 33-49; ~*~2016, 1-43; ~*~2020, 1-8; Karatay 2009, 49-72; Psarras 2003, 56-236; Tekin 1987, 11-14].

БЪЛГАРСКОТО ПЛЕМЕ БОЛГИ

Българското племе болги се характеризира с конкретен етноним, разпределение и описание в изворите и Българистиката, а езикът му пък притежава сравнително специфична лексико-морфологична структура.

Етнонимът *болк*

Късноантичната и ранносредновековната лексико-фонетична основа на етнонима *българи* има вида **bolq* с такива езиково-локално-времеви фонетични варианти, като *bulq, polq, pulq* и др. Към това като цяло задължително следва да се добави и изцяло аксиоматичното положение на Българистиката, съгласно която миграционният път на българите започва от Минусинската котловина, на широка лента пресича от северозапад на югозапад Централна Азия, после минава през Средна Азия и Кавказ, откъдето се прехвърля в Европа.

Под формата *bulh,* етнонимът *болк* е засвидетелствуван върху ранносредновековната арменска карта от към средата на VII в. Ашхарацуйц (Светопоказател), на която на арменски език има надпис *народът Булх,* а на реконструирания в латиница вариант на която стои надписът *Tribe of Bulhi,* т.е. „племето булхи", като наименование на народ, който обитава земите между южния и югоизточния дял на Памир.

В древнокитайските летописи се срещат изключително важни сведения и данни и за произхода на българското народностно название. Оказва се, че именно и единствено в тях, както по безспорен начин проличава и се доказва от много полезната и значима за цялата българска лингвистика и историография сводно-обобщителна студия от най-ново време на китайския по произход канадски професор Sanping Chen, са съхранени такива негови варианти като *Buluoji, Buluojian, Bulugen, Boluohui, Buliuhan, Poliuhan, Poluohan,* в среднокитайско произношение *B'uo-lak-kiei* като наименование на „етническа група" (S. Chen), но според нас по-скоро голяма група племена от състава на българската в основата си и като цяло полиетнична военно-племенна конфедерация *Хунну* с по-късен фонетичен вариант *Сюнну.*

Тук проф. Chen възприема вече обоснованото и доказано преди това и от други изследователи основно положение, че „китайското звукосъчетание *ji* представя едно крайно *-r* в последната сричка", след което обръща много по-силно внимание върху проявата на звука *-r,* „която в действителност изгражда пряко съответствие между имената *Buluoji* и *Bulgar/Bulγar"* в лицето на звука *-n* от състава на вариантите *Poluohan/Poliuhan, Buliuhan, Buluojian* и *Bulugen,* засвидетелствувани предимно в лични имена. Субституцията на краесловния български звук *-r* посредством китайския звук *-n* се потвърждава и от реконструкцията на китаиста Э. Пуллиблэнк, според когото тази субституция е норма за епохата Хан и именно поради това среднокитайският вариант на името на ухуаните от

състава на източните ху - *'ou=Hwan < 'aH=Hwan,* отговаря на етнонима *авар.* Китайският звук *h* е закономерна субституция на българския звук *γ* или *gh,* откъдето пък и китайският завършек *-han* е напълно редовното и закономерно съответствие на българската сричка *-gar.*

При китайските разновидности на българския етноним, китайският звук *b* по-скоро субституира не звучна, а беззвучна българска съгласна, т.е. българския звук **p,* по силата на това, че по принцип началните звучни съгласни в китайските варианти на заетите чужди имена са всъщност беззвучни съгласни в езика източник за тези имена, както е например с китайското име *Dayuan,* зад и преди което в действителност лежи индоевропейското **Taxwār* като наименование на индоевропейското племе тохари, които имат език много близък до германския келтски език, но пък обитават най-източния ареал на индоевропейските езици и народи, каквито са земите на Западен Китай или Източен Туркестан.

В много сложния и труден лингвистичен дял Контактолингвистика, в който решаваща роля и значение имат двете основни контактолингвистични категории трансференция и адаптация с техните по-малки или по-големи амплитуди при резултативните форми в зависимост от близостта или отдалечеността на структурнотипологическите черти и особености на контактуващите езици, изключенията са по-скоро правило и обратното, именно поради което сега и тук като че ли трябва непременно да се съгласим и приемем, че и китайските варианти и със звука *b,* и със звука *p* са напълно редовно-коректни, но във всички случаи разновременно-разноместни съответствия на един и същи български звук **b.*

В процеса на междуезиковото заемане на имената китайският език ги и преобразува или още реинтерпретира и силабо-фонотактически, по силата на което затворените тризвукови тюркски срички например в китайския език се оказват отворени двузвукови срички, както е например при старотюркското мъжко лично име *Qutluγ,* което в китайския език има облика *Gudulu.* Тъкмо това дава основание да се приеме, че зад и преди гореприведените китайски варианти стоят такива български варианти като **Bolgar/Bulγar,* а на места, но в по-късно време и **Polgar/Pulγar* с първично-основно значение „българин", класно-родовото съответствие на което, според присъщата на тюркските езици особеност формата за единствено число да обозначава и множество от предмети, очевидно-безспорно е „българи". И понеже суфиксът *-ar* е собствено българското множествено число, а звучната съгласна *g* е резултат от озвучаването на беззвучната съгласна *q,* то коренът на първично-изходната форма на етнонима в централноазиатските български езици и диалекти, която същевременно е и формата му за единствено число, се възстановява като **bolq/bulq,* а на други места и в друго време и **polq/pulq* с първично-основно значение съответно „българин", но по силата на току-що разяснената особеност на тюркското съществително име, още и „българи".

Във формалноструктурен план затворените четирисъставни срички на чуждите думи и имена, под действието пак на китайската силабо-фонотактична адаптация се преобразуват в двете чувствително по-прости отворени срички, както е например при старотюркския етноним *Türk* (в турска графика), който в китайския език има двусрични варианти с дифтонг във втората сричка като *tu-kiu, tu-kiuэ, tu-цзэ* и др., съответно на което и първоначално-основната форма на заетото българско народностно название от това време и това място етнонимът **polq/pulq* в китайския език непременно-задължително би следвало да бъде обликът **pukiu,* употребата и развитието по-нататък на който дава и често срещаните в древнокитайските летописи народностни наименования *бугу/пугу.*

Първично-основното или още етнонимичното значение „българи" на названието **bolq,* още по ономастична презумпция напълно естествено и закономерно изобщо не може да е изконно-първичната семантика на въпросната дума, защото по правило, както е много добре известно и възприето от всички достатъчно квалифицирани учени езиковеди, в рамките и според ономастиката като лингвистична научна дисциплина с предмет на изследване

названията или собствените имена, почти всички собствени имена възникват и се образуват на основата на нарицателни имена, наричани апелативи, именно поради което в нашия случай изключителен интерес представлява и да се надяваме, много важна роля и значение се предполага да изиграе занапред собственото лексикално значение на евентуалния апелатив на така възстановената форма за единствено число на етнонима **bolq*.

Лексикалното значение на апелатива **bolq* на етнонима **bolgar* може и трябва да се изведе на основата и с оглед пак на данните от китайските извори, на основата на които отново проф. S. Chen обобщава, че „Доколкото Buluoji обитават предимно планински области, те са известни също така и като Shanhu „планински варвари", което наименование освен това е и дотолкова утвърдено и разпространено сравнение при китайците, че дори и по средата на VIII в. китаец, прекосил Средна Азия, забелязва, че там живеят вид Shanhu, т.е. планински варвари.

Българите по време на династията Хан (206 пр.н.е.-220) са известни сред китайците още и като Forest Hu, т.е. „горски варвари", което в действителност надали е нещо много по-различно в съществено-главното от предишното, от които „варвари" обаче самият китайски император King Wuling заимства и започва да облича мъжките гащи за езда и същевременно изгражда определен участък от Великата Китайска Стена, докато emperor Wudi (r. 140-86 B.C.) във войните си със сюнну, вземайки пример от тях, заменя бойната колесница с кавалерия; китайците заимстват от българите облекло, оръжие и бойна тактика; българите оказват културно влияние върху китайците в сферата на изкуствата и астрономията, много китайски родове и дори цели династии са от български произход.

Връзката на централноазиатските българи главно с планински области може да се види и в други проучвания, където по повод например на събития от края на първата третина на V в. се отбелязва, че „планинските хуни" са онази част от хуните, които след разгрома на техните шаньюи се грижат за опазването на гористите хребети на границата с Китай, защото оттук е материалът за техните коли, стрели и др., дори и специфично хунските орлови пера за стрелите; самоназванието на въпросното племе не е „хунну", а „ши ху" или на друго място в текста - „планински ху", етнокултурната принадлежност на които към хунската култура изобщо не предизвиква съмнение; това са реликти, запазили се в северните покрайнини на Империята Вей до V в.

В един по-общ и разгърнат във Времето и Пространството план обаче причината за създаването и употребата от страна на китайците на наименованието *Shanhu* за българите може да бъде и фактът, че 3-4 века преди Новата ера те излизат като цяло и масово на северозападната китайска граница изотзад изобщо неизвестните на китайците огромни Саяно-Алтайски планини, по силата на което няма как този народ да не бъде планински, независимо че те знаят за него още от 1700 г. пр.н.е., но тогава за тях те са само ездачи, което безспорно иде да покаже, че по него време китайците виждат за първи път само отделни български групи, които на конете си достигат до тях, преминавайки Великата пясъчна степ, без обаче тогавашните китайци да имат даже и приблизителна представа какво точно като география лежи отвъд нея.

Всичко това очевидно-безспорно експлицира и представя така да се каже странично-външната, но и мотивационно-насочващата страна в образуването на китайското наименование *Shanhu* за античните централноазиатски българи, защото тук е напълно възможно това име, ако не да възникне и да се образува изцяло и напълно наново, то поне да се подкрепи и допълни със съдържание на основата и с оглед на тяхното собствено название, което в някой от местните езици, носителите на един от които са дали това наименование на съседното им българско племе, се идентифицира семантически като носещо или съдържащо, наред със значението „българи", още и семата „планина", по силата на което и китайското наименование се оказва двусъставна калка, която пренася, превежда и експлицира първичното, но периферно в семантичната структура на названието, значението „планина" посредством лексикалното значение на съответната китайска дума, от една страна, но от друга страна в езика на племето кръстник на българското племе има лексема **bolq* с такива значения като „планина; хълм, височина" и точно и именно тази лексема се явява и апелатив на етнонима *българи.*

Както иманентно, т.е. вътрешно-неделимо се съдържа и по необходимост следва и произтича от едничкото засега и понастоящем мисловно-интелектуално образувание, заслужаващо и имащо правото да бъде подведено към основно-главната логико-гносеологическа категория „теория" и респективно да бъде и наименовано чрез родово-научния термин „теория", единствено легитимно-меродавната на полето не само и толкова на отечествената, но и на световната прабългаристика изобщо; вътрешно единно-цялостната и последователно-непротиворечивата; съдържателно изключително наситено-богатата и затова и пределно-силно доказателно-експликативната, евристико- и прогностико-функционалната теория за прабългарите - Тюрко-Алтайската, съседи на централноазиатските български племена и народи преди началото на I хил. пр.н.е. са главно останалите тюркски, монголските и някои тунгузо-манджурски и източноирански племена и народи - динлини, скито-сармати, наричани още усуни, асиани, впоследствие алани или аорси, по китайски *хан-со,* но така също и само скити, по-късно саки, по-следващото наименование на които пък е *согди.*

В съвременните монголски езици основната лексема наименование за планина е *ула,* а в тюркските - *таг,* докато в източноиранския осетински език, който е пряк продължител на античния и средновековен скито-усуно-алански език, има топоним *Wællagkom,* първата съставка на който има за генетична основа прилагалното име *wællag* „верхний", идентично с *wæjlag* „верхний" и което е производно от корена *wæll-* с помощта на суфикса *-ag,* съществуващ и употребяван самостоятелно като предлог - *wælbyl* „над откосом; над обрывом", още и лексикализирано като съществителното име *wælxox* „нагорье" и прилагателното име *wælxox* „нагорный", а така също и като наречие, видно особено добре от сравнителната форма *wældær* „выше", както и от производното *wælæ* „наверху, super", но и граматикализирано като окончание за външен местен падеж - *ka-bæl* "„на ком", който обаче в памирските ирански езици се приема по-скоро за следлога *bo.*

Паралели на осетинското *wæll* в останалите ирански езици са староиранското *upairǐ* „superne; oben; über”, авестийското *upairi,* но и *upara-* „высший, расположенный наверху”, староперсийското *upari,* средноперсийското *apar, awar, wal, ul* „сверху; на, над”, но и *abar* „верхний”, сакското *vīrə, vīra,* согдийското *par* „к, на”, афганското *bar, bara* „на”, персийското *bar, abar, avar,* диалектно *ul, vir* „на, над”, кюрдското *ber, var, war* „перед; на”, памирското *war-, wāriy, woru* „на”, „вверх”, „верхний”, но и изключително важното и показателно за случая, поради очевидно-безспорната фонетико-семантическа близост с осетинското прилагателно име *wællag* „верхний”, възможна, разбира се, единствено и благодарение на тъждествената източноиранска основа, тук е и ишкашимското *oláx* „гора” (рус.), а така също и късноантичният топоним *Балк* като название на арменска област на Кавказ, единствената като че ли възможност за възникването и образуването на който е да се развие на основата на значението „хълм, височина; планина”, още и сега представяният за азербайджански, но в действителност скито-сарматски по произход хидроним *Balkha Rud,* където втората съставка има значението „река”, първата е от много добре запазеното съществително име **balkh* „планина”, докато прилепеният към него звук *a* не е нищо друго освен източноиранският родителен падеж, както например при ваханското *potšo pətr* „сын царя”, буквално „на царя синът” или при согдийското *βaγē rēž* „любовь бога”, буквално „на бога любовта”, следователно изходната семантика на словосъчетанието генетична основа е „планинска река”, но буквално и много-много старото „на планината реката”, така че в края на краищата всички тези застъпници заедно водят началото си от иранското **upari* „наверху”, докато производната осетинска форма прилагателното име *wællag* „верхний” има за начало праиранската основа **uparyāka-*.

Въз основа на всичко това може и трябва последователно да се възстанови за източноиранския праезик от края на III хил. пр.н.е. в областта на Северна Средна Азия прилагателното име **balq* „горен; висок-голям”, но така също и омонимичното му съществително име **balq* „планина”, а за неговия по-късен най-малко с 1 хилядолетие североизточен диалект във или близо до Минусинската котловина, най-вероятно от скито-усуно-алански тип, в който кореновата гласна вече се е лабиализирала, пак прилагателното име **bolq* „горен; висок-голям”, развило се впоследствие и преминало в омонимичното му съществително име **bolq* „планина”.

Културно-историческите условия предпоставка и доказателство за произхода на българското народностно название етнонимът *българи* именно от скито-сарматските, на един по-ранен етап, езици и диалекти или усуно-аланските, на един по-късен етап, езици и диалекти и за неговото дублиране посредством китайското наименование *Shanhu* е добре известният исторически факт, че скито-сарматските изобщо и усуно-аланските в частност родове и племена към началото на Новата ера и по земите на север и северозапад от Китай, се намират в много близко-тесен и интензивен етнолингвистичен контакт със сюнну, т.е. българските родове и племена, задължителен елемент на който по време на мир е сключването на династичен брак и търговията, а по-време на война - пленяването и отвеждането на собствена територия, наред със стотиците хиляди глави добитък, и на голям брой членове на отсрещните родове и племена.

В същото време и от друга страна точно в такъв етнолингвистичен контакт с китайците са както българските, така също и усуно-аланските родове и племена, при което се повтаря по време на война, а тя общо взето никога не престава, горната практика на пленяване и отвеждане на собствена територия на хора и добитък, докато по време на мир, освен че се сключват династични бракове, се води и оживена търговия, при която и българите, и усуните доставят на китайците прословутите бойни коне с „кървава пот”, каквито те дотогава нямат, но са кръвно заинтересовани да ги имат, защото в противен случай остават без кавалерия, а без нея те са неефективни на бойното поле срещу конните войски на „северните варвари”, срещу което получават от китайците, привидно като дарове, но в

действителност то си е предварително заложеният и регламентиран в мирните договори обичайно-редовен годишен данък, главно в злато и копринени платове.

В един още по-конкретен план, през онази епоха в китайския двор има доста голям брой китайци и чужденци, които говорят както усунски, така също и сюнски; към Двора функционира школа за преводачи, които впоследствие се изпращат в столиците на съседните царства, а най-важни политико-икономически тогава за Китай са Сюнну и Усун; точно през 63 г. пр.н.е. в китайския двор започват да учат на усунски език принцесата, на която предстои със свита от 100 души да замине и да стане жена на усунския владетел с титла *куньмо;* междувременно с годежните дарове за нея пристига пратеничество от 300 души, а на прощалния пир присъстват посланиците на всички чуждоземни царства и на първо място на Сюнну и др.

Като краен резултат на собствено лингвистично равнище, в условията и рамките на една, дори и минимално ограничена по обхват, изолирано-спорадична двуезична, китайско-усунска среда се създават безспорно необходимите и достатъчни предпоставки и за калкирането на етнонима **bolgar,* представян в повечето случаи и по-често от неговата форма в единствено число **bolq,* посредством китайската двусъставна лексема(?) или подчинително словосъчетание(!) наименование **shan-hu* със значение „планински ху", което по същество като цяло и изобщо не е нищо друго освен, както се постулира малко по-горе, ако не възникване и образуване на китайското наименование изцяло и напълно наново, то поне неговото по-нататъшно подкрепяне и допълване, отново на китайска езикова почва, със съдържание на основата и с оглед вече на първично-основното значение на самоназванието на българите или което е същото, неговото доизграждане и от вътрешна, семантико-функционална страна.

Така и по този начин същевременно неизбежно се стеснява кръгът на езиците, от които евентуално може да води своя произход българското народностно название, до източноиранския скито-сарматски, впоследствие усуно-алански език, а така също и на местата и времето на неговата начална употреба от страна на това източноиранско племе, като название за съседното му българско племе или род, до някоя по-ограничена област от Минусинската котловина, където най-малкото преди V в. пр.н.е. източноиранското племе обитава нейна равнинна част, а българското племе или род - нейна полупланинска или планинска част, именно който различително-отъждествяващ семантичен признак става и номинативен белег основа първоначално на двусъставно наименование под формата примерно на субстантивно-субстантивно словосъчетание с постпозиция на определението и специфично иранската съединителна флексия, подобно на тук съставеното с помощта на хотаносакското *наδе* „човек", множествено число, именителен падеж *наδаипе,* свободно словосъчетание **наδаипе-уе bolq* или пък не по-малко вероятно с препозиция на определението и по-горе поясненият източноирански родителен падеж като **bolqo наδаипе,* резултативното значение на първото от които по-скоро има вида „планински хора", докато значението на второто пък - „хора от планината", т.е. „планинци" и затова може би и повече вероятно.

Постоянната или най-малкото достатъчно честата употреба на всяко едно от тези словосъчетания с течение на времето води до изпадането от неговата структура на генерализиращото родово наименование и пренасянето на семантемата „хора" в ядрената сфера на семантичната структура на специфициращото видово наименование определение, едновременно с което ядрената му дотогава семантема „планина" се измества от ядрото към периферията на семантичната структура на това видово наименование, така че като резултат само във фонетико-семиотичния комплекс или по-точно в езиковия знак **bolq* се съвместяват и обединяват идиоматически, т.е. сраствайки се в едно семантико-функционално цяло, двете отделни семантеми във вида „хора от планината" или което е същото - "планинци".

На основата и в резултат на един достатъчно конкретно-многостранен и, да се надяваме, квалифициран ономастикоетимологичен анализ-синтез, който съдържа в качеството на свои вътрешно-неделими и органично-присъщи черти и особености такива компоненти като угрофинския, славянския, гръцкия, арменския, тюркския, китайския и иранския ономастичен, историколингвистичен, сравнително-исторически, контактолингвистичен, епиграфо-палеографски и много вероятно още някакъв друг емпиричен материал и анализ-синтез, вече и едва сега може и трябва да се обобщи и заключи, че българското народностно название етнонимът *българи* възниква и се образува на основата на ирано-аланската дума наименование, съществителното име **bolq* „планина", която дума се явява и негов апелатив, а този апелатив пък възниква, реално съществува, функционира и се развива на основата на иранското прилагателно име **uparyāka-* „висок; голям", именно което от своя страна се явява и етимон на българското народностно название етнонима *българи* [Добрев 2008, 51-64; ~*~2012a, 14-42].

Българското племе болги
в древнокитайските летописи и в Българистиката

***112**. Царство Янь, будущая территория княжества Лу, находилось на территории современного уезда Цюйфу в Шаньдуне. Богу (в Цзо чжуань - Пугу, см. 9-й год Чжао-гуна) находилось в уезде Босин той же провинции. В Ди-ван ши цзи отмечается, что причиной походов послужили новые мятежи хуайских и, сюйских жунов и царства Янь (ТПЮЛ, т. I, стр. 84, стр. 399)* [Сыма_4.1, 108,140].

Пугу должно быть не имя и не титуль Лю Яо (противник Ши Лэ), а имя его племени или рода; по всей вѣроятности это то самое поколѣние пугу, которое в VII и VIII вѣкѣ оказывается въ числе гаюгюйскихъ и играло въ китайской исторіи немалую роль; это нынѣшнее поколѣніе кара-киргизовъ бугу, которое, по высказанному мною в "Опытѣ выясненія этническаго состава б. Орды и кара-киргизовъ" (стр. 64 отдѣльнаго оттиска) предположенію, вошло въ составъ усуньскаго союза еще во время нахожденія его въ Монголіи во II вѣкѣ до Р.Х. или ранѣе [Аристовъ 2009, 292-293].

Българското племе болги, кит. *пугу*, се споменава под 328 г. в прочутото Двустишие за пугу. По това време държавата с централно-водещо племе булгар, кит. *булуоцзи, цзе,* и император Ши Лэ, воюва със съседната държава Ранна Чжао, императорът на която Лю Яо разбива войските на Ши Ле и обсажда близкия околийски град Цзиньон. Ши Лэ иска да отиде на помощ на града, но сановниците му го убеждават да не прави това. Тогава той иска съвет от придворния будистки монах, който в звъна на камбаните на пагодата зачува и предава на езика на императора следното двустишие [Dobrev 2015, 53-60]:

Süčig tälígar	*Ако главнокомандващият тръгне на война,*
Puguγ toγuduγar	*Племето пугу ще бъде победено.*

Не само древнокитайските летописи, но и редица проучватели на проблематиката за централноазиатските племена и народи многократно посочват и подчертават, че зад думата *Pugu* в действителност се крие или пък трябва да се има предвид наименованието на племе от състава на хунну/сюнну. Всъщност тъкмо тази дума от древнокитайските летописи е собствено китайската фонотактическа реинтерпретация на първично-основното наименование на прабългарското племе болк, някои от другите форми на което име в китайския език са например *бугу, буку, боку, Bulugu, Buliugu, b'uək-kuət* и др.

Поради големите структурно-типологически различия между китайския език от една страна и тюркските и иранските езици от друга, то думите и имената от последните, при преминаването и заемането си в китайския език се подлагат на фонетични промени, които ги видоизменят почти до неузнаваемост. Независимо от това и тук се наблюдават определени закономерности, които позволяват на основата на фонотактически интерпретираните и модифицирани в китайския език думи и имена да се възстановят техните тюркски или ирански прототипове. Специално еднозричните етноними с

двуконсонантен изглас *тюрк* и *согд,* заемайки се в китайския език, се преструктурират в двусрични, като за образуването на втората сричка към крайната съгласна се прибавя гласна и се получават съответно формите *тукю* и *судэ/сутэ.* Видно особено добре от втория пример, когато първата гласна е закръглена широка, тя се и стеснява до съответната ѝ тясна гласна. Именно поради това и широко известният от древнокитайските летописи етним *пугу* като наименование на племе от състава на хунну/сюнну очевидно-безспорно е прабългарският етним **болк* с неговия собствено-специфичен произход, разпространение и употреба (Ив. Добрев) [вж. Добрев 2017б, 260-284, вж. и срв. Симеонов 2008, 44-55].

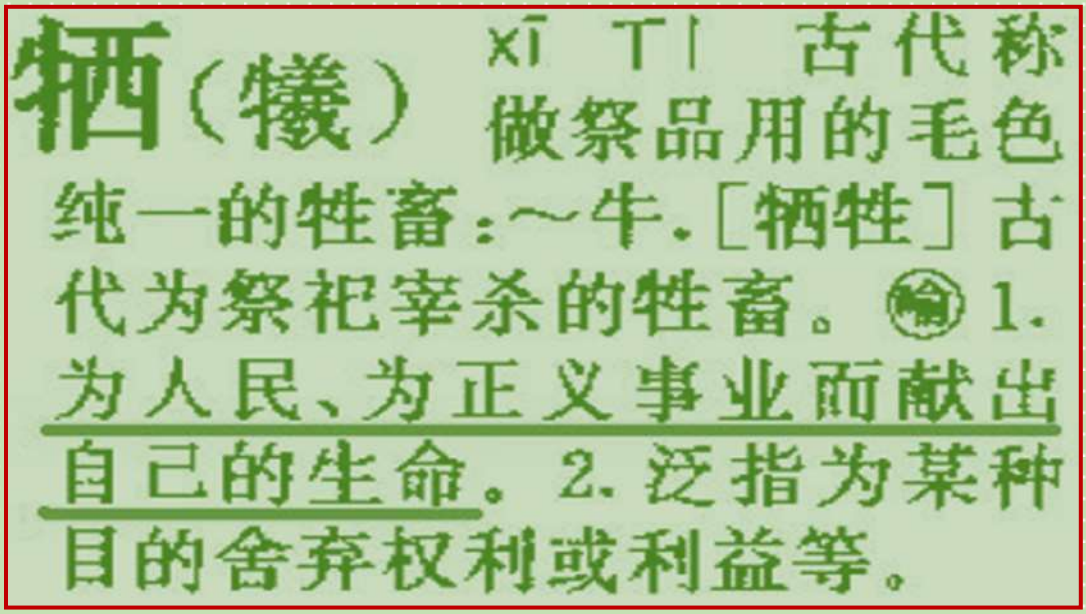
牺（犧） xī ㄒㄧ 古代称做祭品用的毛色纯一的牲畜：～牛.[牺牲]古代为祭祀宰杀的牲畜。㊎ 1. 为人民、为正义事业而献出自己的生命。2. 泛指为某种目的舍弃权利或利益等。

Етнонимът *пугу* в йероглифи

Племето пугу е първото българско племе, което се придвижва на юг и влиза в етнолингвистичен контакт и взаимодействие с китайците (Ö. İzgi). И най-после, тъкмо тези събития са описани достатъчно подробно и в летописите, така че няма как да не се приеме като много странен, но не и оправдано-обясним научен прецедент намерението на всичките до един преводачи на Двустишието непременно и на всяка цена да видят тук някакъв си герой или пък какво да е друго лице: *Выводы, сделанные мною в результате исследования этого отрывка, в общих чертах следующие: название Сутэ это транскрипция названия Soghd (Sogdiana), что в Средней Азии. «Повествование Сутэ» - тоже записи, касающиеся Согдианы* [Тайшань 2012, 12-13].

Пугу (Buqu, Bokut) - одно из 15 племен, входивших в конфедерацию теле. Часто транскрибируется как „пу-гу“ [illegible]. ...округ Пугу, судя по названию, был территориально-административной единицей, созданной для телеского племени буку (бокут) [Малявкин 1981, 99].

Некоторые китайские авторы пытаются обосновать мнение, что р. Лунлэ - это современная р. Тола в центральной части МНР /Цы юань, 1 9 2 7, т. I, разд. "Сы", с. 8 3; Цы хай, 1 9 4 8, с. 1 5 7 4/. От Ордоса до междуречья Толы и Орхона по прямой линии 2500 ли, что превосходит путь, который должны были пройти ханьские войска по сообщению источника.

Кроме того, при определении расстояния учитывается фактический путь, который должны были пройти войска, а не кратчайшее расстояние между конечными пунктами. Все сказанное свидетельствует о том, что в настоящее время нельзя сказать точно, где находилась р. Лунла. Племя боку/буку (см. коммент. 51), для которого было "создано" это управление дуду, кочевало к северу от р. Тола в центральной части современной территории МНР, поэтому горы Цзиньвэй следовало бы искать здесь.

Китайский ученый Дин Цянь считает, что племя пугу кочевало на территории к северу от р. Тола. Согласно тексту СШу (гл. 8 4, с. 18а, 6), тонра жили к северу от р. Тола (р. Дуло китайских источников).

Дин Цянь также утверждал, что название телеского племени боку/букут произошло от наименования р. Пугучжэнь, в бассейне которой оно первоначально кочевало, но позднее переселилось в район к северу от р. Тола и заняло территорию, расположенную к востоку от теленгутов и к западу оя; байирку.

Через 400 ли достигают древнего /государства/ Дуло [Малявкин 1989, 21-326].

Chouların etnik kökenini hangi Türk kavmine bağlamak lazımdır? Bu sorunun cevabını verebilmek zor olsa da, yapılan araştırmalar ve kavimlerin takip ettikleri yollar incelendiği zaman, Choular atasının Pu-chou isimli bir şahıs olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bu şahıs ilk sülale olan Hsia Sülalesi'nin darbelerinden kaçarak, halkıyla birlikte Jung ve Tilere sığınmıştır. M.Ö. 2188-2160 seneleri arasında gerçekleşen bu olaylar sonrasında, Pu-chou bugünkü Shan-hsi bölgesine gelip yerleşmiştir. Batısında Junglar, kuzeyinde ise, Tiler bulunmaktaydı. Chou Sülalesi'ne gelinceye kadar geçen çok uzun süreç içinde bunların Jung ve Tilerden ayrılmalarının sebebi olarak toprak kavgalarının olduğunu söyleyebiliriz. Göçebe topluluklarda toprağın ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Ziraatin yanında hayvancılık da önem kazanmış ve Chuolular daha Shang Sülalesi zamanında ordu komutanlarına çeşitli hayvan adlarını unvan olarak vermişlerdir. Bu durum da onların hayvancılıkla ne kadar ilgilendiklerini göstermektedir. Ayrıca, Choular Dönemi'nde "Hayvancılık Bakanlığı" da kurulmuştur. Bu bakanın görevleri arasında yayla düzenlemesi yapmak ve bilhassa at beslenmesi hakkında kararlar almakta vardır [İzgi 2016, 8-9].

*T'ie-Io'lar [Tiĕ-lè] (= *Tägräg) hakkında Souei [Suí] döneminin (581-617) resmî tarihi olan Souei chou'daki [Suí shū] (LXXXIV, 8 r) kısa not şöyle başlar: "T'ie-Io'ların [Tiĕ-lè] ataları Hiong-nou'ların [Xiōng-nú] torunlarıdır. Bunların çok kalabalık olan boyları Batı Denizi'nin (Karadeniz?) doğusundan itibaren dağ ve vadilerle kesilmeksizin her tarafta biribirini izler. Tou-'lo [Dú-luò] *d'uk-lak (Toġlaġ = bugünkü Tola) ırmağının kuzeyinde, her biri k'i-kin [qí-jīn] *g'jię-kiən (irkin) ünvanına sahip P'ou-kou'lar [Pú-gŭ] (*Boḳut), T'ong-lo'lar [Tóng-luó] (Toŋra), Wei-ho'lar [Wéi-hé] *jwẹi-γuət (Uygur), Pa-ye-kou'lar [Bá-yĕ-gŭ] (Bayarḳu) ve Fou-lo'lar [Fù-luó] *p'i̯uk-lâ ile Mong-tch'en'ler [Méng-chén] *mung-d'i̯ĕn (-?), T'ou-jou-ho'lar [Tŭ-rú-hé] *t'uo-ńźi̯wo-γuət, Sseu-kie'ler [Sī-jié] *si-kiet (*Sıḳır), Houen'ler [Hún], (Ḫun), Hou-sie'ler [Hú-xuē] *γuk-si̯ät ve diğerleri vardır. Çeşitli boyların iyi yetişmiş askerlerinin sayısı hemen hemen yirmi bindir. Yi-wou'nun [Yī-wú] (Hami) batısı ve Yen-k'i'nin [Yān-qí] (Ḳaraşahr) kuzeyinde, Ak Dağlar [Bái-shān] (T'ien-chan [Tiān-shān]) boyunca K'i-pi'ler [Qì-bì] Po-lo'lar [Bó-luò] *b'âk-lâk, Tche-yi'ler [Zhí-yĭ] *tśi̯ək-i̯ĕt (Çigil?), Tie-sou'lar [Xī-sū] * *d'iet-sou (-?), P'o-no-ho'lar [Pó-nā-hé] *b'uâ-nâ-γât (-?), Wou-houan'lar [Wū-huān], *·uo-xuān (-?), Hokou'lar [Hé-gŭ] *γuət-kuət, Ye-tie'ler [Yĕ-xì] (*Yadiz = Ädiz?), Yu-ni-houan'lar [Yú-ní-huān] *·i̯wo-ńi-xuân gibi, iyi yetişmiş asker sayısı yirmi bini bulan boylar yer alır. Altin dağlarının [Jīn shān] (Altay) güneybatısında on binden fazla askeri olan Sie Yen-t'o'lar [Xuē Yán-tuó] *si̯ät i̯än-d'a, Tie-lo eul che p'an ta-k'i [Xī-lè ér shí pán dá-qì] *d'iet-lək ńźẹ́ źi̯ĕp b'uân d'ât-k'iei'ler vb. boylar vardır. K'ang krallığının [Kāng guó] (Sogdiana) kuzeyinde, A-tö [Ā-dé] ırmağı yakınlarında Ho-tie Ho-tsie'ler [Hē-xì Hé-jié] *xâ-d'iet yât-dz'iet (Adil Ḫazır?), Po-hou pi kan kiu hai ho pi si ho yang'lar [Bō-hū bĭ gān jù hăi hé bĭ xī hé yang] *puât-xuət b'ji kân g'i̯u xâi γât b'ji si̯ĕt yâ i̯ang, Sou-pa'lar [Sū-bá] (Suvar?), Ye-mo'lar [Yĕ-mò] *i̯a-muât (Yamar? karş. Kâşgarlı), K'o-ta'lar [Kĕ-dá] *k'ât-d'ât vb. yaşarlar; bunların asker sayıları otuz bini bulur.*

*Dokuz Boy konfederasyonu, daha adının ilk geçtiği dönemden itibaren, aşağıdaki t'ie-lo [Tiê-lè] boylarından oluşmaktaydı: 1. Uyġur; 2. P'ou-kou [Pú-gù] *b'uok-kuət = *Boḳu veya [Pú-gŭ] *b'uok*kuət = *Boḳut (çoğul?), Hotanca Bākū; 3. Houen [Hún] *γuən = Ḫun/Ḳun; 4. Bayarḳu/Bayırḳu; 5. Toŋra; 6. Sseu-kie [Sī-jié] *si-kiet = *Sıḳır/Sıḳar; 7. K'i-pi [Qì-bì] *k'iei-b'iet (karş. supra, n. 12); ve 8. A-tie [Ā-diē] *·a-d'iet veya Hie-tie [Jiá-diē] *γiyet-d'iet = Ädiz (karş. n. 13). Sayıları dört veya beşi bulan başka boyların da değişik zamanlarda birliğe katıldığı*

anlaşılmaktadır; konfederasyon, Pulleyblank'ın belirttiği gibi, dokuz bölümlü temel yapısını koruyarak, bileşiminde az çok değişikliğe uğramış olmalıdır.

*Bōķīr/Bōķr/Tōķīr توقير بوقر بوقير Arap yazısında kolayca *Bōķū'nun bir yanlış yazılışı olabilir. P'ou-kou' [Pú-gù] *b'uok-kuo, Hotanca Staël-Holstein yazmasındaki (karş. Henning, BSOS, IX, 555) Bākū yani *Bōķu'lar Toķuz-Oğuz'ların önemli bir boyu, T'ang houei yao'nun [Táng huì yà] (XCVIII, 2 V) Dokuz Boy listesinde Uyğur'lardan sonra ikinci boydular. 866 yılı dolaylarında P'ou-kou [Pú-gù] = *Bōķu adlı biri Çin Türkistanı'ndaki Uyğur'ların büyük başbuğuydu (karş. Ouïghours, 13-15)* [Hamilton 2015, 192-196,225].

Что касается Murki, докладчик указывает, что это есть Wuji. Это не верно. Wuji находились далеко на севере от Gaojuli, оставшиеся в живых авары, державшие на восток, не обязательно могли туда добраться. Murki должно быть это Pugu. Согласно «Истории династии Суй: летописи Tielei» Pugu были одним из племен Tielei, жили "севернее реки Duluoshui". А по «Новой истории династии Тан: летописи Pugu» "находились на востоке от Duolange", "обычные люди, честные и гордые", превосходное войско насчитывает более 10000, их влияние тоже было не маленькое; Pugu [bok-kuet] надо рассматривать, как другой перевод Murki. Когда оставшиеся в живых авары бежали на восток так же возможно, что они вошли в земли Pugu.

В «Истории династии Суй: биографии Чан Суньшена» сказано: "На 3-й год под девизом Жэньшоу (603 год) племена Tielei - Sijie, Fuliju, Hun, Husa, Aba, Pugu и т.д. более 10 племен все выступили против Datou, требовали прийти и сдаться. Народ Datou потерпел крах и бежал на запад в Tuguhun". Aba это авары, как уже указывали сторонники теории родственности. Сегодняшняя точка зрения: необходимо отметить, что Aba можно рассматривать как другое название Yueban. Aba (т.е. бежавшие на восток остатки аваров) вместе с Pugu и другими племенами Tielei, жившими к северу от реки Duluoshui вместе подняли мятеж против Datou, из чего видно, что оба племени жили по соседству [Тайшань 2007, 21-22].

Связь между устройством могил у булгар и древнего населения Сибири можно поискать в связи булгар и людей Hunugur, которые изначально жили в Сибири.

В "Суйшу: Чан Суньшэн чжуань" (глава 51) сказано: "На третий год под девизом правления Женьшоу (603 год) более 10 племен, такие как Tieqin, Sijie, Fuliju, Hun, Xiesa, Aba, Pugu и др. истощили силы Beidatou, просили прийти, покориться и последовать [за ними], но множество людей Datou разбежались, а те, кто ушел на запад стали Tuyuhun." В том числе Fuliju [biuek-liei-gio] нужно рассматривать как перевод названия "булгары". Если такое объяснение состоятельно, то "Beidatou" можно рассматривать как осевших в Центральной Азии при переселении на запад "Buliugu" или "Bulugen".

"Вейшу: Гуаньшичжи": "Племя Buliugu потом стало зваться Lu." Сун Чженцяо писал в "Тунчжи: Шицзулюэ ди у" (глава 29): "Племя Buliugu ушло на север. В эпоху поздняя Вей было племя, по сути своей Buliuggu, ..., которые стали зваться родом Lu."

В "Вейшу: Гуаньшичжи" еще написано: "Племя Bulugen потом стало зваться родом Bu". У Сун Денмина в "Гуцзинь синшишу бяньчжен" (глава 30) написано: "Ушедшее на север племя Bulugu потом стало зваться родом Bu, также они были известны как Bulugen". В "Тунчжи: Шицзулюэ ди у" читаем: "Племя Bulugu стали звать родом Lu."

Известно, что в племени Bulugen или Buliuggu распространены фамилии Lu и Bu. Поэтому, возможно, вышеобозначенная гипотеза найдет подтверждение через генетические исследования потомков фамилий Lu, Lu (пишутся по-разному) и Bu [Цзиньсю, Тайшань 2007, 5-6].

Пугу (Bugu, Bukot) - одно из многочисленных племен, относимых китайскими источниками к группе телэ [12, гл. 84, л. 18-а].

В Синь Тан-шу об этом племени рассказывается "Племя пугу находится к востоку от племени доланьгэ. Насчитывает 30 тыс. живущих в юртах дворов и 10 тыс. воинов.

Занимаемые им земли самые северные. В их обычаях - упрямство и заносчивость, их трудно привлечь на свою сторону и управлять ими. Вначале племя служило туцзюэсцам, а затем примкнуло к племени сеяньто. Сеяньтосцы уничтожили их вождя Софу, после чего эльтабир Гэланьбаянь впервые покорился Срединному государству. На его землях была создана область Цзиньвэйчжоу, а Гэланьбаяню дали звание правого великого военачальника вооруженной охраны и назначили главноуправляющим этой областью. В начале эры правления Кай-юань (713-741) Гэланьбаяня убил племенной вождь Пугу, который явился в округ Шофан с изъявлением покорности, но был убит властями. Его сына звали Хуайэнь. В эру правления Чжи-дэ (756-758) за совершенные подвиги он получил должность генерал-губернатора округа Шофан. Имеется его отдельное жизнеописание" [23, гл. 217-6, л. 7-б] [Сюаньлин_1, 103].

Что касается девяти фамилий, то одно [поколение] именуется хуйхэ, другое - пугу, третье - хунь, четвертое - баигу или байегу (в тексте просто: багу), пятое - тунло, шестое - сыцзйе (И. Б.: Сыгйе), седьмое - цибиюй (И. Б.: кибиюй). Вышеупомянутые 7 поколений (бу) со времен Танской династии все стали известны в исторических повествованиях. Восьмое ***[34]*** *(поколение) называется ацзйесы, девятое - тулуньшигусы. Эти две фамилии после годов правления Тяньбао (742-756) объединились с семью фамилиями.*

Тйелэ собственно есть отдельное племя Сюнну.

В начале годов правления Удэ (618-627) были сйеяньто, цибн, хуйхэ, дубо, гулигань, доланьгэ, пугу, байегу, тунло, хуньбу (буквально: поколение хунь), сыцзйе, хуса, си, адйе, байси и пр., рассеянно жившие на север от Ци (шамо), все поколения, подчиненные (подвластные) Тйелэ. В годы Дайе Суйской династии (605-618) западный туцзюэский каган Чуло усилился. Все поколения тйелэ подчинились [ему]. Так как Чуло взыскивал подати без предела, Тйелэ один за другим то восставали, то подчинялись. Когда наступило восстание (буквально: беспорядок управления) против сйели, то все [они] подчинялись Сйеяньто.

В 20 г. правления Чжэньгуань (646), после того как разбил [Сйе]яньто, Тайцзун отправился ***[37]*** *в Линчжоу, остановился в Цзиньяне. Тйелэ, хуйхэ, байегу, тунло, пугу, доланьгэ, сыцзйе, адйе, кидань, си, хунь, хуса и прочие 11 фамилий, все отправили посланников принести дань, доложили, что каган [Сйе]яньто не служит великому государству (Китаю). «Жесток и беззаконен, неспособен (не умеет) нам быть господином (повелителем). После [его] смерти и поражения поколения, как птицы, рассеялись и не знают, как быть (куда идти). Мы все имеем свои отведенные [нам] земли, не можем следовать за уходом и приходом Сйеяньто ко двору (за колебаниями в его отношении к Китаю). Сын неба да пожелает пожаловать [нам свое] сострадание, молим назначить китайских чиновников руководить (буквально: воспитывать) нами». Тайцзун, чтобы разбить [Сйе]яньто, велел преследовать [его] по пустой степи [Шамо].*

В 21 г. (647), в первую луну, Тйелэ, Хуйхэ, Сылисянь и прочие фамилии вместе отправились во дворец представиться на аудиенцию. Тайцзун лично одарил [их] кистями [на шапку], желтыми жезлами, парчой и знаменами (значками), парадными шубами. Тйелэ, видя это, поразились, считая никогда не виданной и не слыханной [наградой]. Держа обеими руками шапки, кланялись и благодарили, кружась с криком среди ***[38]*** *пыли, и вернулись в кочевье. Тайцзун, выйдя навстречу в Тяньчэндянь, исполнил музыку десяти поколений [племен] и отпустил [тйелэ].*

В то время девять фамилий (племен) имели войска свыше 100 000. Приказано лучшим [бойцам], нескольким десяткам человек выступить навстречу и вызвать на бой. (Сйе) Жэнь-гуй пустил три стрелы, убив трех человек, остальные сразу сошли с лошадей и просили, [чтобы им разрешили] сдаться. [Сйе] Жэнь-гуй, опасаясь, что они потом причинят тревогу и будут сопротивляться, убил их. Скоро прибыл на север от Гоби и умиротворил остальные войска. Захватил их [мнимого] йеху с братьями, трех человек и вернулся.

Предки тйелэ - это потомки сюнну. Племен (родов) очень много. На восток от Западного моря, по горам и долинам [живут] повсюду без перерыва. Только на север от р. Ло имеются пугу, тунло, бэйхэ, байегу, фуло. Все носят фамилию Сыцзинь, Мэньжэнь, Дужу, Хэци, Цзйехунь, Хусйе и др. Отборного войска до 20 000. На запад от Иу, на север от Яньци, по сторонам Бо [Бай]-шаня шиби, боло, чжии, чжи, субо, нагэ, уху, гухэ, учжи, ниху и прочие [племена] имеют отборного войска до 20 000. На юго-запад от Золотых гор (Алтая) живут сйеяньто, чжилэрр, шибань, даци и прочие, имеют 10 000 с лишним войска. На север от государства Кан, по р. Адэ, живут хэчжи, гэцзие, боху, туньцянь, бэйхай, гэбиси, ача, суба. У ***[39]*** *поколения мосйеда* [12] *и других - 30 000 с лишком отборного войска. Рядом [с] Ихаем, на восток и на запад сулу, цзйесянь, сойе, вацзу, сйеху и прочих разных фамилии 8 000 с лишком войска.*

На восток от Фулина имеются эньцюй, алань, бэйчжэнь, цзюйли, фувохунь и других, [войска] около 20 000 человек. На юг от Бэйхай (Северного моря) есть дубо и другие. Хотя фамилия и роды все различны, в общем называются тйелэ. Притом имеются правители и старшины, [тйелэ] подчиняются восточным и западным туцзюэ. Кочуют. Нрав людей злой и жестокий. [Они] искусны в стрельбе из лука [в] конном [строю]. В высшей степени жадны и алчны. Живут грабежом. Живущие у западных пределов много занимаются скотоводством, [держат] много коров и овец, немало лошадей. Когда государство Туцзюэ вело карательные походы на восток и запад, то [оно] всегда пользовалось их услугами для обуздания северной степи. Во время 16 государств и правления Муюн Чуя на север от Великой стены, а в конце поздней Вэй в Хэси одинаково говорилось: «имеются поколения чилэ». Тйелэ, следовательно, есть искажение [этого] слова.

В первый год правления Дайе Суйской династии (605) каган туцзюэ Чуло разбил все поколения тйелэ и увеличил налоги и сборы с них. Кроме того, подозревал Сйеяньто и других, [потому что] опасался их возмущения; собрал несколько этих главарей и всех их казнил. Из-за этого [тйелэ] одно время восставали и противились Чуло. Затем поставили Сйелифа-Сыцзинь-Цибигэлань, сделали [его] ичжэнем. Мохэ-каган жил в горах Таньхань, [его] вновь возвели [на престол]. У сйеяньто сыцзинь прозвище, которой напрасно

называли [переводили] «малый каган». Когда Чуло потерпел поражение, Мохэ начал возвышаться, весьма привлек сердца народа, был страшен соседним странам. Всё государства - Иу, Гаочан, Яньци - полностью подчинились [ему]. Их нравы в общем сходны с туцзюэ. Только муж прибывает служить в семью жены, управляет имуществом, кормит мужчин, затем возвращается, В этом отличие от тех (туцзюэ). В 3 г. правления Дайе отправили посланника доставить в дань местные изделия. После этого [сношения] не прерывались.

В то время девять фамилий (племен) имели войска свыше 100 000. Приказано лучшим [бойцам], нескольким десяткам человек выступить навстречу и вызвать на бой. (Сйе) Жэнь-гуй пустил три стрелы, убив трех человек, остальные сразу сошли с лошадей и просили, [чтобы им разрешили] сдаться. [Сйе] Жэнь-гуй, опасаясь, что они потом причинят тревогу и будут сопротивляться, убил их. Скоро прибыл на север от Гоби и умиротворил остальные войска. Захватил их [мнимого] йеху с братьями, трех человек и вернулся.

Предки тйелэ - это потомки сюнну. Племен (родов) очень много. На восток от Западного моря, по горам и долинам [живут] повсюду без перерыва. Только на север от р. Ло имеются пугу, тунло, бэйхэ, байегу, фуло. Все носят фамилию Сыцзинь, Мэньжэнь, Дужу, Хэци, Цзйехунь, Хусйе и др. Отборного войска до 20 000. На запад от Иу, на север от Яньци, по сторонам Бо [Бай]-шаня шиби, боло, чжии, чжи, субо, нагэ, уху, гухэ, учжи, ниху и прочие [племена] имеют отборного войска до 20 000. На юго-запад от Золотых гор (Алтая) живут сйеяньто, чжилэрр, шибань, даци и прочие, имеют 10 000 с лишним войска. На север от государства Кан, по р. Адэ, живут хэчжи, гэцзие, боху, туньцянь, бэйхай, гэбиси, ача, суба. У поколения мосйеда и других - 30 000 с лишком отборного войска. Рядом [с] Ихаем, на восток и на запад сулу, цзйесянь, сойе, вацзу, сйеху и прочих разных фамилии 8 000 с лишком войска. На восток от Фулина имеются эньцюй, алань, бэйчжэнь, цзюйли, фувохунь и других, [войска] около 20 000 человек. На юг от Бэйхай (Северного моря) есть дубо и другие. Хотя фамилия и роды все различны, в общем называются тйелэ. Притом имеются правители и старшины, [тйелэ] подчиняются восточным и западным туцзюэ. Кочуют. Нрав людей злой и жестокий. [Они] искусны в стрельбе из лука [в] конном [строю]. В высшей степени жадны и алчны. Живут грабежом. Живущие у западных пределов много занимаются скотоводством, [держат] много коров и овец, немало лошадей. Когда государство Туцзюэ вело карательные походы на восток и запад, то [оно] всегда пользовалось их услугами для обуздания северной степи. Во время 16 государств и правления Муюн Чуя на север от Великой стены, а в конце поздней Вэй в Хэси одинаково говорилось: «имеются поколения чилэ». Тйелэ, следовательно, есть искажение [этого] слова.

В первый год правления Дайе Суйской династии (605) каган туцзюэ Чуло разбил все поколения тйелэ и увеличил налоги и сборы с них. Кроме того, подозревал Сйеяньто и других, [потому что] опасался их возмущения; собрал несколько этих главарей и всех их казнил. Из-за этого [тйелэ] одно время восставали и противились Чуло. Затем поставили Сйелифа-Сыцзинь-Цибигэлань, сделали [его] ичжэнем. Мохэ-каган жил в горах Таньхань, [его] вновь возвели [на престол]. У сйеяньто сыцзинь прозвище, которой напрасно называли [переводили] «малый каган». Когда Чуло потерпел поражение, Мохэ начал возвышаться, весьма привлек сердца народа, был страшен соседним странам. Всё государства - Иу, Гаочан, Яньци - полностью подчинились [ему]. Их нравы в общем сходны с туцзюэ. Только муж прибывает служить в семью жены, управляет имуществом, кормит мужчин, затем возвращается, В этом отличие от тех (туцзюэ). В 3 г. правления Дайе отправили посланника доставить в дань местные изделия. После этого [сношения] не прерывались.

Пугу - особое поколение тйелэ, обычаи в общем одинаковы с туцзюэ. Живут на восточной границе Долань[гэ]. Отборного войска [имеют] 10 000 с лишним. С тунло постоянно укрепляют соседскую дружбу. Крайними живут на северном склоне. Раньше подчинялись [кагану] Сйели. После того как потерпели от беспорядков при управлении Сйели, поддались (подчинились) сйеяньто. В годы правления Чжэнгуань (627-649) отправили посланника поднести дань [китайскому] двору. Когда [сйе]яньто были уничтожены, пугуский великий старшина Пофу отправил Лифагэлань Фуяня явиться ко двору и поддаться Китаю.

Пугу [14] также называются Пугу [15], находятся на восток от Доланьгэ. Палаток 30 000. Войска 10 000. Земля [их] самая северная, нравы жестоки и высокомерны; трудно привлекать [их] и руководить [ими]. Сначала подчинялись туцзюэ, потом поддались сйеяньто. По уничтожении [сйеяньто], их старшина Пофу Сылифа Гэлань-баянь впервые подчинился Китаю. Из их земли сделали [область] Цзиньвэйчжоу, назначили Гэлань-баяня первым увэй-да-цзяньцзюнь, управляющим области (Цзиньвэй). В начале годов правления Кайюань (713-741) [он] был убит Шоулином Пугу, который явился в Шофан, [чтобы] сдаться. Судья казнил его. [Его] сын сказал: «Чувствую милость», и в годы правления Чжидэ (756-758) за заслуги достиг [звания] Шофанского цзйедуши.

Сюда относится комментарий Чжэн-и: «В ”Тодичжи” говорится: владение (народ) Тйелэ (го), потомки сюннуского Маодуня, как раз на север от владения (народа) Тукюэ (го). Из Лешэнчжоу пройти циньскую Великую стену, по Тайгенской длинной дороге прямо на север, пройдя каменистую степь, после пути в 13 дней достигаешь этого владения (Тйелэ)» [Кюнер, 7-234].

Племя пугу одно из пятнадцати телеских племен, перечисленных в ЦТШ и СТШ. Позднее вошло в состав конфедерации девяти племен, известной в тюркских и мусульманских источниках под названием "токуз-огузы". По сообщениям китайских источников, это племя кочевало к востоку от теленгутов, имело 30 тыс. аилов и 10 тыс. войска. Оно располагалось севернее всех других телеских племен (СТШ, гл. 217Б, с. 76, 10). Китайский ученый Дин Цянь считает, что племя пугу кочевало на территории к северу от р. Тола. Это, по мнению Чэнь Чжунмяня, близко к действительности, но не подкреплено прямыми доказательствами.

В "Повествовании о племени боку/буку" (СТШ, гл. 217Б, с.76, 11-12) сообщается, что при "создании" управления дуду тутуком был назначен старейшина (цю) Гэлань Баянь с присвоением ему чина "большой военачальник воинственной гвардии".

В "Повествовании о племени боку" (СТШ, гл. 217Б, с. 76, 11) транскрипция "софу" встречается в сложном именном образовании Софу эльтабир гэлань баянь. Так именовался один из вождей племени боку.

Объединение кочевых племен в крупную группировку во главе с каганом Чеби, рост его военных сил были восприняты танской правящей верхушкой как серьезная угроза осуществлению ее планов. После ряда неудачных попыток склонить кагана Чеби к покорности был послан полководец Гао Кань, который мобилизовал для этой экспедиции конницу двух токуз-огузских племен - уйгуров и буку. В 650 г. им удалось пленить кагана Чеби и препроводить его в Чанъань [Малявкин 1981, 21-170].

В следующем году, 628, Тули и сам ополчился; но атакованный Хйели ханом, просил помощи. Император сказал: "Я с Хйели заключил клятву, а с Тули вступил в братский союз: как же не подать помощь последнему?" И так император указал полководцу Чжеу Фань, окопавшись в Тхай-юань, сделать приготовления к войне. Хйели также умножал войска и украдкою поглядывал за границу. В следующем году поколение Сйеяньто объявило своего хана и прислало посланника. Указано президенту Военной палаты Ли Цзин ударить на неприятеля в Ма-и. Хйели ушел. Девять Сыгиней с своим народом поддались. Байегу, Пугу и Тунло, Сихи и Кюйчжан приехали к Двору. После сего указано всем пограничным корпусам выступить в поход. Назначено шесть главнокомандующих со 100.000 войска под верховным начальством полководца Ли Цзин. Князь Дао-цзун имел сражение в Лин-чжеу, и захватил до 10.000 людей и скота. Тули, Юэше Ше и Иннай Дэлэ бежали в Китай; известие о победе чрез сутки дошло. Император, разговаривая с вельможами, сказал: "При первоначальном утверждении престола высочайший родитель мой для спасения подданных унизился пред тукюесцами и назвался вассалом их. Я всегда с стесненным сердцем и страждущею головою помышлял смыть это поношение в Поднебесной. Ныне само Небо ведет моих полководцев. Куда ни устремляются, всюду побеждают. И так надеюсь кончить дело с полным успехом".

В двадцать первое лето, 647, отправил сына своего Шаболо Дэлэ к Двору для представления местных произведений, причем просил дозволение лично явиться к Двору. Император послал военачальников Ань Тьхяо-чже и Хань Хуа принять его. По прибытии их в орду Чеби пришел в затруднение, потому что он не имел желания ехать к Двору. Хань Хуа тайно условился с Гэлолу схватить его. Чеби усмотрел это. Хуа умер в драке с сыном Чебиевым Чжиби Делэ; Тьхяо-чже убит. Император прогневался, и отправил военного сановника Гао Кхань, чтоб он с войсками ойхоров [уйгуров] пугусцев напал на Чеби. Главные его старейшины Кэллунишукюй Сылифа и Чумугунь Мохэду Сыгинь один за другим покорились. Кхань ударил на аймак Асишань; но сей не захотел вступить в сражение. Чеби, в сопровождении нескольких сот конников, бежал. За ним гнались до Золотых гор, где поймали его и представили в столицу. И так Гао-цзун приказал развязать пленных и представить в храм Ше и Цзи, в Великий храм и на царское кладбище Чжао-лин.

Предки Дома ойхор [хойху] были хунны. Они обыкновенно ездили на телегах с высокими колесами; почему при династии Юань-вэй [с 386 г.] еще называли их Гао-гюй или Чилэ, ошибочно превращенное в Тйелэ. Поколения их суть: Юаньгэ, Сйеяньшо, Кибиюй, Дубо, Гулигань, Доланьгэ, Пугу, Байегу, Тунло, Хунь, Сыгйе, Хусйе, Хигйе, Адйе, Бай-си, всего пятнадцать поколений. Они рассеянно обитали по северную сторону Великой песчаной степи. Юань-гэ, т. е. хойху, еще называлось Уху, Угэ; при династии Суй называлось Вэйгэ. Ойхорцы [хойху] храбры и сильны. Первоначально они не имели старейшин; смотря по достатку в траве и воде, перекочевывали с места на место. Искусны были в конной стрельбе из лука; склонны к воровству и грабежам. Они считались подданными тукюеского Дома. Тукюесцы их силами геройствовали в пустынях севера. В правление Да-йе, Чуло-хан напал на талйеские поколения и обложил их тяжелою податью; но опасаясь негодования с их стороны, собрал несколько сот старейшин их и всех предал смерти. Хойху, соединившись с Пугу, Тунло и Байегу, отложился, объявил себя Сыгинем и назвался Хойгэ.

После сего явились одиннадцать тйелэских поколений, и представили, что "Сйеяньто не повиновался Великой державе, и чрез то сам навлек погибель на себя. Подчиненные ему

старейшины от страха рассеялись подобно птицам - неизвестно куда. Ныне каждый имеет отделенную ему часть земли; все желают поддаться Сыну Неба, и просят установить у них чины Дома Тхан". Указано приготовить большое угощение и представить старейшин. Несколько тысяч из них получили при сем случае чины Дома Тхан. В следующем году, 630, они опять явились к Двору. И так аймак Хойху превращен был в Байкальское, аймак Доланьгэ в Янь-жаньское, аймак Пугу в Гиньвэское, аймак Байегу в Юлиньское, аймак Тунлов Гуйлиньское, аймак Сыгйе в Лушаньское губернаторства; аймак Хунь превращен в округ Гао-лань-чжеу, Хусйе в Хао-кюе-чжеу, Адйе в Гить-хянь-чжеу, Кибиюй в Юй-хи-чжеу, Хигйе в Ги-лу-чжеу, Сыгйе в Гуй-линь-чжеу, Байси в Дянь-янь-чжеу; от них на северо-западе поколение Гйегу в Гянгунь-фу, на севере Гулигань в Сюань-кюе-чжеу, на северо-восток Гюйлобо в Чжо-лун-чжеу. Во всех сих аймаках их же старейшины поставлены начальниками с военными китайскими титулами; а для средоточного управления ими на бывшем месте, называемом Шаньюй-тхай, учреждено Яньжаньское наместническое правление, которому подчинены вышеисчисленные шесть губернаторств и семь округов. Ли Со поставлен яньжаньским наместником. Главноуправляющим и правителям даны двойчатые золотые печати в виде рыб с буквами чистого золота.

I. Хан Пэйло. *Пэйло жил на юге на бывшей тукюеской земле; а теперь поставил орду между горами Удэгянь и рекою Гунь на юг до западной стены 1 700 ли (а Западною стеною при династии Хань называлась укрепленная линия Гао Кюе-сай); с севера на юг до Великой песчаной степи на 300 ли, все сии земли принадлежали девяти родам. Девять родов суть следующие: Иологэ, Худугэ, Кюйлоу, Мокэсигйе, Аучжай, Гэса, Хувыньсо, Иовугэ, Хасйеву. Иологэ есть прозвание хойхуского Дома. В числе их не полагаются Пугу, Хунь, Байегу, Тунло, Сыгйе, Киби. Сии шесть Домов были равные с Хойху. Впоследствии, когда Хойху покорил Басими и Гэлолу, считалось с сиги одиннадцать родов, из которых составлено одиннадцать губернаторств под названием одиннадцати аймаков. С сего времени помянутые два посторонние поколения [Басими и Гэлолу] в сражениях всегда шли впереди. Государь указал при возложении на Пэйло титула Гудулу Бигя Кюе Хуай-жень хана пред переднею тройною поставить кортеж или церемониальный строй. Президент Государственного Кабинета вручил посланнику грамоту. Посланник, по выходе из ворот, сел на колесницу и сошел с нее у ворот Хуан-чень-мынь; потом сел на верховую лошадь, и следовал за вожатым с флагом и бунчуком. Сей обряд постоянно соблюдали при возведении в ханское достоинство. В следующем году Пэйло еще напал на тукюеского Баймэй-хана, и убив его, отправил Дуньчоло Даганя посвятить заслуги императору, за что почтен высшим военным чином. Пэйло еще более распространил свои владения - на восток до Шивэй, на запад до Алтайских гор, на юг до Великой песчаной степи; т. е. приобрел все земли, занимаемые прежде хуннами. По смерти Пэйло сын его Мояньчжо поставлен под наименованием Гэлэ-хана.*

Император указал князю Чен-цай заключить договор с ханом, а князю Пугу Хуай-энь приказал сопровождать Чен-цай в орду. И так приглашено хойхуское войско. Хан, обрадовавшись сему, выдал за Чен-цай свою меньшую свояченицу и отправил старейшину просить о мире и родстве. Император, желая утвердить доброе расположение хана, возвел ойхорку [хойхуску] в достоинство Бигя царевны. После сего хан сам привел войско. Соединившись с Го цзы-и, главноуправляющим в Шо-фан, он разбил тунлосцев при Желтой реке, и сошелся с Цзы-и в Хуянь-гу. Хан, гордясь своею силою, выставил войско, подвел Цзы-и поклониться волчьему знамени, и потом свиделся с ним. Император имел пребывание в Пхын-юань. Посланник Гэлочжы стыдился, что он поставлен в рядах ниже всех. Император, желая прекратить неудовольствие, стеснявшее посланника, приказал ввести его в тронную и обласкал. Вскоре явился главнокомандующий Долань с прочими, и наследник Шеху с 4.000 конницы прибыл ожидать повелений. Почему император возвел Бигя-царевну в достоинство супруги князя, сделал князя Чен-цай президентом княжеского правления и

ханом; сверх сего, возвел его в достоинство Шеху с четырьмя бунчуками и приказал ему вместе с Шеху предводительствовать войсками. Император указал князю Чу при свидании с Шеху условиться считаться братьями. Шеху крайне был рад, и приказал старейшине Даганю с прочими прежде отправиться в Фу-фын для свидания с [Го] Цзы-и. [Го] Цзы-и три дня угощал их. Шеху прощаясь с ним сказал: Двор в большом затруднении. Я пришел помогать усмирить мятежников. Смею ли пиршествовать? Но по убедительному повелению остался. Положено давать ему быков ежегодно по 40 рогов, баранов по 800 ножек, рису по 40 мешков. Войско построили к сражению при реке Фын-шуй. Мятежники поставили конницу в засаде по восточную сторону императорской армии, чтобы сверх чаяния напасть на нас. Пугу Хуай-энь с хойхускою конницею открыл засаду, и до единого конника изрубил; после сего зашел в тыл мятежникам, и с Ли Сы-йе, бывшим главноуправляющим в Бэй-тьхин, ударили с лица и с тыла. Мятежники были совершенно разбиты. Чан-ань обратно взят. Хуай-энь [Пугу] с ойхорами [хойху], южными манями и дашисцами окружил столицу и окопался по южную ее сторону на восточной стороне реки Чань-шуй; потом остановился по западную сторону города Шаньчжеу, и, дал сражение у гостиницы Синь-дянь. Вначале, как хойхусцы пришли в Кюй-во, Шеху отправил предводителя Бишитубо Пэйло идти подле южных гор на восток и истреблять засады по горным долинам, что он выполнил, и остановился по северную сторону гор. [Го] Цзы-и вступил в сражение с мятежниками, но вскоре войска его замялись, и начали отступать. Хойхусцы, приметив это, тотчас перешли через западные горы, развернули знамена и стремительно ударили в тыл мятежникам. Мятежники оглянулись, и пришли в большое замешательство. Их преследовали несколько десятков ли. Лошади спирались; люди друг друга мяли. Убитых было великое множество: оружие грудами лежало. Янь Чжуан [один из советников Ань Лу-шаня], взяв Ань Цин-сюй [позднейший мятежник сын Ань Лу-шаня], бросил восточную столицу, и переправился на северный берег Желтой реки.

***III. Мэуюй-хан Идигань**. Мэуюй-хан женат был на дочери князя Пугу Хуай-энь. Покойный хан просил брака для меньшего сына. Император выдал за него помянутую княжну, и теперь она [760] сделалась ханьшею. В следующем году, 760, хан отправил вельможу Гюйлу Мохэ Да-ганя с прочими к Двору, и препоручил ему наведаться о здоровье царевны. Посланник представился ей в тронной Янь-ин-дянь.*

Императорская армия, видя князя поруганным, располагалась соединенными силами истребить хойхусцев. Но князь остановил их, потому что внутренние смятения еще не были прекращены. После сего Пугу Хуай-энь с хойхуским восточным Ша поскакали вперед. Восточный Ша схватил лазутчиков, посланных от Шы Чао-и и представил императору. Он ударил на мятежников в одно время с прочими предводителями. Сражение было весьма кровопролитно. Наконец взяли восточную столицу. Хан отправил Бахэну поздравить Сына Неба и представить ему знамена Чао-и. Юн-ван возвратился в Лин-бао; хан расположился на южном берегу Желтой реки, и простоял здесь три месяца. Жители окрестных мест много страдали от грабежа и неистовства хойхусцев. Пугу Чан с хойхускими войсками продолжал сражаться с Чао-и, и кровь лилась на 2.000 ли пространства. Наконец, вывесили голову Чао-и, и в Хэ-бэй водворено спокойствие.

Пугу Хуай-энь по дороге в Сян-чжеу возвратился на стоянку к проходу Го-кхэу в западных горах. Хан пошел на Цзэ-лу, и на дороге в Тхай-юань встретился с Хуай-энь. Когда хойху в первый раз пришли к восточной столице, то пустили войско производить грабеж. Жители уклонились в буддайские монастыри, Шен-шань-сы и Бай-ма-сы. Хойхусцы рассердились, сожгли монастыри и убили до 10.000 человек. Теперь они еще более своевольствовали; поносили чиновников, и даже с оружием ночью вломились в Гуан-лу-сы. Го Ин-и, главноуправляющий в Шань-чжеу, и оставленный временно управлять восточною столицею Юй Чао-энь и корпус из Шо-фан предались своевольствам. Видя, что хойху производят неистовства, они также ограбили Жу-чжеу и Чжен-чжеу. В селениях ни одной

целой хижины не осталось; жители вместо одеяния прикрывались листами писчей бумаги. Бесчеловечнее мятежников поступали. Император, памятуя кончину сановников Шао-хуа и Кюй, обоих по смерти повысил чинами и у каждого по одному сыну произвел в шестой класс. После сего грамотою дал хану титул: Гйеду Дынли Гучжо Миши в соединении с титулом Ин-и гянь гун Бигя-хан; ханьше дал титул Сомо Гуан-цинь Хуа-ли Виги ханьша; военного сановника Ван И отправил в орду с грамотою. От хана до Цзайсяна всем действительно пожаловано 20.000 семейств; еще даны княжеские достоинства восточному Ша с титулом Хюн-шо Ван, западному Ша с титулом Нин-шо Ван, хулускому главноуправляющему с титулом Гинь-хэ Ван, баланьскому предводителю с титулом Цзин-мо Ван, десяти главноуправляющим поколений, - всем с титулом Го-гун. В первое лето правления Юн-тхай, 765, [Пугу] Хуай-энь поднял бунт. Он склонил хойху и тибетцев произвести нашествие на Китай, но вскоре умер, а два неприятеля начали спорить о первенстве.

Историческое пополнение. *Сие происшествие, всех изумившее своею нечаянностью, было последствие причины, долго таившейся под завесою тайны. Когда Пугу Хуай-энь получил от императора поручение увидеться с хойхуским ханом в Тхай-юань, то корпусный начальник сей страны, опасаясь, чтобы Хуай-энь не умыслил овладеть его местом, отказал ему в приеме в город, и не сделал обычайного [обычного] угощения войскам, приведенным из-за границы. Хуай-энь принес императору жалобу, на которую не было ответа; а один из высших евнухов послан был в Тхай-юань разведать о сем деле. Евнух, подкупленный корпусным начальником, по возвращении донес императору, что мятежный замысел князя Хуай-энь очень явен. Хуай-энь, узнав о такой клевете, просил императора казнить и евнуха и корпусного начальника за ложный донос: но император хотел примирить их и по окончании войны потребовал Хуай-энь к Двору. Хуай-энь был хойхуский владетельный князь из поколения Пугу. По вступлении в подданство Китая, он служил ему со всею преданностью; в силе и храбрости мало имел равных себе полководцев, и в минувшую междоусобную войну всегда начальствовал и сражался в передовом корпусе, который состоял из отборных войск. Сорок шесть человек из его дома пали на сражениях в сию войну. Он казнил сына своего пред лицом армии за то, что он сдался неприятелю пленным; выдал двух своих дочерей в отдаленный край вместо царевен, и убедил хойхуского хана - зятя своего - к двукратному возвращению столиц. Сим образом он действительно оказал Китаю великие услуги. Но когда император потребовал его в столицу, Хуай-энь ясно видел, что голова его неминуемо будет жертвою евнушеских интриг; почему и решился искать спасения в оружии.*

Бай Юань-гуан, военачальник из передового корпуса в Шо-фан, соединился с хойхусцами при Лин-тхай. Случилось, что снег начал порошить и сделалось очень темно. Тибетцы затворили лагерь, и отложили предосторожности. В это самое время учинили нападение на них и порубили до 50.000 человек; в плен взяли до 10.000 человек; в добычу получили множество лошадей, верблюдов, быков и баранов; освободили до 5.000 семейств пленных китайцев. Пугу Минчень покорился. Хэлулуский главноуправляющий и до двух сот других хойхуских старейшин приехали к Двору. Чрезвычайное множество вещей выдано им в награду. Цзы-и представил Минченя. Минчень, племянник князя Пугу Хуай-энь от старшего его брата, был храбрый полководец. В третие лето [768] правления Да-ли, 768, Гуан-цинь ханьша скончалась. Император отправил придворного сановника Си о Хинь с бунчуком для утешения и жертвоприношения. В следующем году, [769] 769, Ли Хань, советник Военной Палаты, послан с бунчуком и грамотою, которою малолетней дочери князя Пугу Хуай-энь Чун-вэй царевны, поступившей в супруги к хану, дано достоинство ханьши. Ей подарено 20.000 кусков шелковых тканей.

В сем году меньшая ханьша Ше-царевна отравила хана ядом. Ханьша была внука Пугу Хуайэнь. Сын его был хойхуским Шеху. Посему-то дочь его получила титул Ше-царевны. Младший ханов брат сам вступил на престол.

В царствование государя И-цзун, 860-873, главный старейшина Пугу-цзунь из Бэй-тьхин напал на тибетцев, убил Лунь Шанжо и взял у них Си-чжеу и Лунь-тхай. Он отправил Даганя Михуайюй к Двору и с ним представил пленных; почему и просил утверждения в ханском достоинстве. Император согласился.

В царствование государя И-цзун, 860-873, главный старшина Пугу Цзунь из Бэй-тьхин напал на тибетцев в восточном Тюркистане, и взял у них города Харашар и Бюгур. Он просил китайский Двор утвердить его в ханском достоинстве. Император согласился. В Ганму, под 874 годом.

По смерти Пугу Хуай-энь император, памятуя заслуги его, взял дочь его во дворец и воспитывал как свою дочь. Хойхуский хан просил ее в ханьши себе; почему в июне сего года государь пожаловал ее титулом царевны, и отправил Ли Хань препроводить ее к хану.

Когда западный тукюеский Чуло-хан убил тйелэских старейшин, то подчиненные их со всех сторон собрались. Они отложились и кибиского Гэлына объявили Ивучжень Мохэ ханом; он занял горы Тань-хань; сйеяньтоского Ишибо сделали Йехи ханом; он утвердился при горах Яньмо. Когда усилился тукюеский Шегуй-хан, то оба поколения сложили титул ханов, и объявили себя вассалами его. Хойгэ, Байегу, Адйе, Тунло, Пугу, Байси, кочевавшие от хребта Юйдугюнь на восток, поддались Шиби-хану. Поколение Ишибо, кочевавшее от [628] Алтайских гор на запад, служило Шеху-хану.

***II. Байегу.** Байегу, иначе Баигу, рассеянно кочевало по северную сторону Великой песчаной степи, занимая около тысячи ли пространства; от Пугу прямо на восток, в смежности с Мохэ. Байегусцы имели до 60.000 кибиток, войска 10.000 человек. "Сия страна богата травами, производит хороших лошадей, превосходное железо. Есть речка, называемая Кангань. Если бросить в нее сосновое дерево, то через три года оно каменеет, принимает цвет тонкой осенней блеклости, но удерживает струи растущего дерева. Оно называется канганьским камнем. Страстно любили звериную ловлю; землепашеством мало занимались. Гонялись по льду на лыжах за оленями. Обычаи по большой части сходствовали с тйелэскими; в разговоре была [629] небольшая разница. В третие лето правления Чжен-гуань, 629, приехали к Двору вместе с Тунло, Пугу и Хиси [Хусйе]. В двадцать первое лето, 647, главный Сылифа Кюйлиши со всем поколением покорился Китаю. Учреждено Юлинское губернаторство; Кюйлиши получил военный чин и поставлен главноуправляющим. В правление Хянь-кин, 656-660, Байегу, Сыгйе, Пугу и Тунло взбунтовались. Против них ходил полководец Чжен Жень-тхай. Он убил главного их предводителя. В правление Тьхянь-бао, 742, сами приехали к Двору.*

III. Пугу. *Пугу кочевало от Доланьгэ на восток; состояло из 30.000 кибиток; имело 10.000 войска. Это самая северная страна. Пугусцы были упорны, отважны, неукротимы. Сначала они поддались тукюесцам, потом сйеяньтосцам. Когда сйеяньтосцы погибли, то пугуский старейшина Софу Сылифа Кэлань Баинь поддался Китаю. Владение его переименовано округом Гиньвэй-чжеу; Кэлань Баинь получил военный чин, и поставлен главноуправляющим. В первое лето [713] правления Кхай-юань, 713, старейшина, убивший Пугу, явился в Шо-фан и покорился. Правительство казнило его. Сын убитого, по имени Хуай-энь [Пугу], в правление Чжидэ за услуги произведен главноуправляющим в Шо-фан. Его жизнеописание находится в особливом повествовании.*

IX. Гэлолу. *Гэлолу произошло из тукюеского Дома, кочевало от Бэй-тьхин на северо-запад, от Алтайских гор на запад, по обеим сторонам реки Пугу-чжень. Много поперечных хребтов. В смежности с поколением Чеби. Поколение Гэлолу состояло из трех родов: Мэуло, [650] иначе Мэули, Чжисы, иначе Пофу и Ташили* [Бичурин_1, 185-241].

Tribe Pu-ku/Bu-gu (Bulgar > Bu(l)gu 布谷/布库/布苏), is repeatedly mentioned in different Chinese sources from 103 BC up to 8-th century AD. They inhabit W and E parts of Central Asia, N and NW of Tien-Shan, Semirech'e and W of rivers Syr Darya and Amu Darya [Bulgars 2012, 7].

Престарелый деревенский чиновник из Бэйюаньши Сунь Цзи поднес Ши Лэ подарки и просил разрешения навестить Лю Яо, на что Ши Лэ дал согласие. Поднеся Лю Яо вино, Сунь Цзи сказал: "Правитель племени пугу объявил себя императором в землях к западу от заставы Ханьгугуань. Вы должны были придерживаться справедливости и охранять земли государства. Однако, легкомысленно командуя войсками, вы потерпели поражение у Лояна. Сливая для вас судьба закончилась, Небо погубило вас. Теперь, когда вы подошли к концу жизни, примите чашу вина". Лю Яо ответил: "Это будет мне во вред, но я должен выпить за вас". Услышав об этом, Ши Лэ с грустью, изменившись в лице, сказал: "Достаточно того, что человека, потерявшего государство, упрекнул старец" [Сюаньлин_1, 132].

Возвращаясь к тексту раздела о тамгах, отметим еще раз, что в нем почти нет известий о внешнеторговых сношениях Китая с перечисляемыми племенами. Он дает только их список с краткой, сугубо деловой характеристикой лошадей каждого племени в отдельности, и это обстоятельство заставляет определить его значение в несколько ином плане. Судя по лаконичности изложения, он представляет собой копию интендантского реестра Китайской армии или приказа сношений с внешними странами. Поэтому мы напрасно стали бы искать автора списка тамг. Вероятно, авторами были военные интенданты составившие его как практическое руководство к приобретению лошадей.

К числу „поколений" теле среди других относились „пугу" (ср. киргизское племя бугу), „байси" (ср. байсу или байзу - один из родов, входивших в состав подразделения кърк уул киргизского племени саруу), „хойху" или „уйгур" (см. выше о киргизской группе уйгур), „апа", или „аба" (ср. абат, авat, авагат - одно из киргизских племен, входивших в состав ичкиликов). В связи с этим обращают на себя внимание два факта: округ Цзиньвэйшань западных пугу соответствовал цепи Тарбагатайских гор в северо-западной Джунгарии, а р. Пугу-чжень (Бугу-чин) - Верхнему Иртышу [Абрамзон 2012, 41].

Лошади [племени] Пу-гу[16] (Bugu) меньше Чжан-и-гу"ских, похожи на Тунло"ских. [Они] постоянно находятся на юге гор Ю-лин-[шань]. Тамга* ***[4]*** .

16*. *Пу-гу[75] = b'uək-kuət* ***[4]*** . *В. Банг (Türkische Turfan-Texte, 2, 5) сближает его с титулом-этнонимом "Бугу" ("Бугуг"). Этот термин был известен у Гуннов и Толесов как военный титул ("главнокомандующий" левым или правым крылом) [76]. По мнению исследователей (Г. Е. Грумм-Гржимайло Указ. соч. т. 2, стр. 249, ср. Н. Козьмин, - Д. А. Клеменц и историко-этнографические исследования в Минусинском крае, - Изв. Вост.-Сиб.,*

отд. ИРГО, 1916, т. 45, стр. 48, он сохранился и сейчас в названии рода-кости Бугу в Минусинском крае и рода Бугу в составе современных Киргизов (ср. Я. Р. Винников, Родоплеменной состав и расселение Киргизов. Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции, т. 1, М., 1956, стр., 168 - 169).

Локализация Бугу для 8 в. пока не выяснена. Вот основные показания источников о их местонахождении. По тексту Танхуйяо: "у племени Пу-гу учреждено Цзинь-вэй"ское тутукство" (Танхуйяо, цз, 73, стр. 1314, Бичурин,. Указ. соч., т. 1, стр., 303). В Ци-дянь отмечается, что горы Цзинъ-вэй "находятся от Мо (Степи) на севере, отстоят от Шофан[77] более чем на 5,000 ли. При династии Тан было учреждено Цзинь-вэй"ское тутукство" (Ци-дянь, стр. 546). Таншу помещает Бугу на восточных границах Ба-е-гу (Байырку) и Долань-гэ (Толенгет) (Таншу, цз, 217 б, стр. 11 б, 12 а, Бичурин, Указ, соч., стр. 344).

Дополняющее эти известия свидетельство списка тамг о их местонахождении на юге от Ю-лин-шань"ских гор (хр. Хамардаб, восточные отроги Саян) позволяет расположить их в междуречье Чикоя - Хилки, что перекликается с мнением Хэ Цю-тао, паместишего Бугу к северу от гор Кэн-тэ (Хэнтэй) на р. Чу-ку (Шо фан бэйчэн, цз, 32, стр. 10б). Однако Хэ Цю-тао исходил из сомнительного сходства в звучании слов "пу-гу" и "чу-ку", поэтому его основная посылка не может считаться удовлетворительной [Зуев 2012, 5-21].

Столетия след тези събития, произхождащите от прабългарското племе пугу китайски сановници и военачалници никак неслучайно си присвояват неговото название в качеството на епитет или определение към собственото си лично име. Ето защо известното от древнокитайските летописи сложносъставно наименование *Pu-Ku Huai-en* трябва да звучи примерно като *Българина Huai-en*, а не като *Героя Huai-en*, който в никакъв случай не е тюрк изобщо или още по-малко пък, турчин (T. Baykuzu), а единствено и само прабългарин.

В светлината на всичко това повече от неоснователно-некоректно е приемането от страна на В. Тишин [2019] и на етнонима като част от името на български вожд на племето пугу, въпреки че преди това допуска съществуването на това племе, което обаче след това пък се оказва „племенна групировка“, обитаваща на две различни места. Но както си проличава особено добре от анализа на въпросната епитафия в действителност вождът на племето пугу е и „великим предводителем девяти племён те-лэ“: *Раскопанный в 2009 г. на территории Монголии в ходе работ российско-монгольской экспедиции мемориальный комплекс Шороон Дов (Шороон Бумбагар-I), содержащий эпитафию вождя племени пу-гу 僕固/僕骨 по имени Пу-гу И-ту 僕固乙突, умершего в 678 г., в последние годы остаётся в центре внимания исследователей и уже имеет довольно солидную историю изучения. Сама эпитафия даёт возможность в значительной степени уточнить некоторые аспекты истории племени пу-гу 僕固/僕骨 в широком событийном контексте истории Центральной Азии.*

*1. Мемориант Пу-гу И-ту 僕固乙突 был представителем племенной группировки пу-гу 僕固, пиньинь pú-gù < ран. ср.-кит. *p h əwk-kɔ h , позд. ср.-кит. *p h əwk-kuð ` [29, p. 242, 111], < *boqu; ср. вар. пу-гу 僕骨, пиньинь pú-gǔ < VII. b'uk-kuət < *buqut [21, p. 2, note 2(7)]; пу-гу 僕固, пиньинь pú-gù < VII. *b'uok-kuo < *boqu, пу-гу 僕骨, пиньинь pú-gǔ < VII. *b'uok-kuət < *boqut (pluriel?) [22, p. 27] (ср.: [26, 335. o.]) 4 , хот.-сак. Bākū [15, p. 18]. Она входила в состав объединения, известного по китайским источникам под названием те-лэ 鐵勒, пиньинь tiě-lè < *t'iet-lək, ср. вар. тэ-лэ 特勒, пиньинь tè-lè < *d'ək-lək < *tägräg 'cerceau, grande roue légère' [22, p. 25–26, 51, note 6]. В тексте эпитафии даётся написание те-цинь 鐵勤 (< *tegin) вместо обычного те-лэ 鐵勒, что является, несомненно, ошибкой, хотя наиболее часто встречается обратная описка. Этот же случай, по-видимому, может считаться как первый известный науке [27, Bd. I, S. 8, Bd. II, S. 496–497, Anm. 48; 25, p. 81, note 44].*

Согласно тексту эпитафии, мемориант происходил из «людей [местности] Цзинь-шань» (цзинь-шань жэнь 金山人, где цзинь-шань 金山 буквально означает «золотые горы»),

являющихся «отдельным племенем из те-цинь 鐵勒 (= те-лэ 鐵勒)» (те-цинь чжи бе-бу 鐵勒之別部). Сочетание шо е 朔野 не является частью личного имени [14, с. 457–458], а буквально означает «дикая земля» (ср.: [1, 66-67 дугаар тал.]).

*В помещённой в «Цзю Тан шу» 舊唐書 и «Синь Тан шу» 新唐書 биографии другого крупного выходца из этой племенной группировки Пу-гу Хуай-эня 僕固懷恩 (пиньинь huái-ēn 懷恩 < ран. ср.-кит. *ɣwəɨj/ɣwɛ:j-ʔən, позд. ср.-кит. *xɦwa:j-ʔən [29, p. 129, 87], < *(ɣ)ʊjan?), этот персонаж назван представителем телэского (те-лэ 鐵勒) племени (бу 部) пу-гу 仆骨 (те-лэ пу-гу бу 鐵勒仆骨部) и «великим предводителем девяти племён те-лэ 鐵勒» (те-лэ цзю син да шоу-лин 鐵勒九姓大首領) [27, Bd. I, S. 212, Bd. II, S. 592, Anm. 831].*

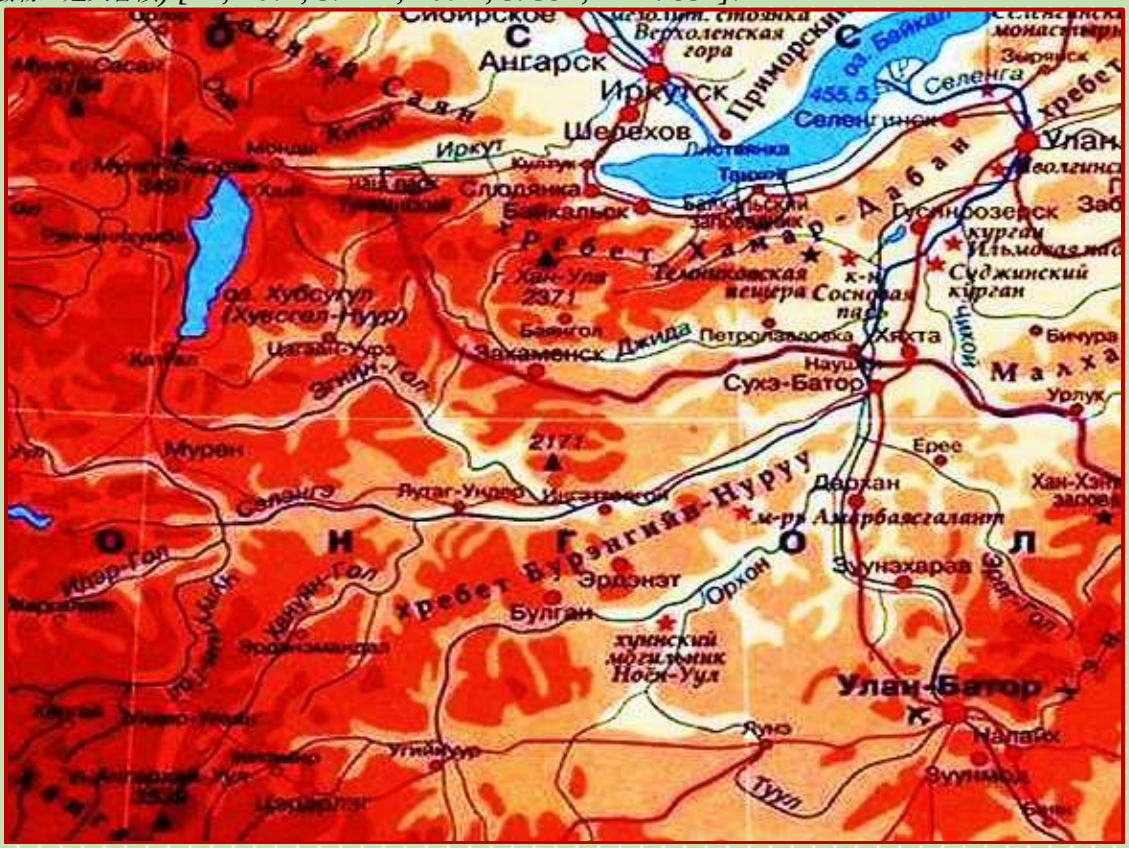

Топоним Цзинь-шань 金山 достаточно часто употребляется в китайских источниках в отношении Центральной Азии, но обычно относится к обозначению Алтая или реже хр. Богдо (на севере Турфанской впадины) [8, с. 39, 173, комм. 251; 10, с. 39, 166, комм. 244]. Упомянутый округ Цзинь-вэй 金微 (Цзинь-вэй чжоу 金微州), правителем (ду-ду 都督) которого был мемориант, известен в китайских источниках, где назван в соответствии с горной местностью Цзинь-вэй-шань 金微山 [10, с. 25, 26, 138–139, комм. 50]. Сегодня можно уверенно определить территорию обитания племенной группировки пу-гу 僕固/僕骨 в долине р. Тола [3, с. 65] 5 . Соответственно под Цзинь-шань 金山 в нашем случае следует понимать не Алтай [14, с. 459, 461], а Цзинь-[вэй-]шань 金[微]山 с пропуском иероглифа вэй 微 (ср.: [38, с. 70; 13, с. 168–169]).

2. После разгрома в 630 г. восточных тюрков (ту-цзюэ 突厥), а затем в 646 г. се-янь-то 薛延陀 и признания предводителями племён те-лэ 鐵勒 в 647 г. верховенства империи Тан 唐, где-то в период 10.02-11.03.647, предводитель пу-гу 僕骨 Гэ-лань Ба-янь 歌濫拔延, как и другие одиннадцать телэских племенных вождей (цюй-чжан 渠長), был назначен наместником территорий собственного же племени. Здесь было создано наместничество (ду-ду-фу 都督府) Цзинь-вэй-шань 金微山 [9, с. 118], а сам наместник получил официальный чин ю у вэй да цзян-цзюнь 右武衛大將軍 «генерал-предводитель правой воинствующей гвардии». Позже, после 17.02.649-06.02.650 (точная дата неизвестна) [9, с. 116-117], была создана

административная единица Пу-гу чжоу ду-ду-фу 僕固州都督府 в составе Ся-чжоу 夏州 6 с временной резиденцией на территории уезда (сянь 县) Шо-фан 朔方. Численность его населения насчитывала 122 семьи из 673 человек [9, с. 115; 8, с. 28, 99, комм. 48; 10, с. 23, 24, 26; 1, 56, 62, 101, 106 дугаар тал.]. Это была только небольшая часть племени, покинувшего степь, откочевавшего на юг пустыни Гоби и поселившегося там у границ империи Тан [9, с. 116-124; 10, с. 21-22].

Этот факт - дальнейшее параллельное существование двух групп племени пу-гу 僕固/僕骨 - обычно не учитывается исследователями (ср.: [33, S. 96; 16, S. 378–379]).

3. Объединение «девяти фамилий» (цзю син 九姓) было образованием, созданным и возглавленным племенем уйгур (хуй-хэ 回紇) в период до 646 г. [20, S. 198-199], которое возвысилось в 647-661 гг., в правление Ту-ми-ду 吐迷度, и вступило в борьбу за гегемонию в степи [9, с. 118-120]. Данные некоторых источников позволяют думать, что пу-гу 僕固, бывшие в тесной связи с уйгурами [17, p. 100-102, 103], по-видимому, в рамках этого союза какое-то время находились в союзнических отношениях с империей Тан. В 650 г. пу-гу 僕固 вместе с уйгурами нанесли поражение восточно-тюркскому кагану Чэ-би 車鼻 [27, Bd. I, S. 155, 208; 34, S. 40, 90; 32, p. 189].

Затем произошло второе важное событие, которое может иметь отношение к биографии Пу-гу И-ту 僕固乙突. В период 16.02.660-04.11.661 пу-гу 僕固 принимали участие в восстании против империи Тан и последующей войне, длившейся до 663 г. [9, с. 119-120; 20, S. 206-208].

Здесь речь должна идти о степной, а не пограничной группе племён. Так, не ясно, когда точно, но где-то в 661-663 гг. уйгурский предводитель Би-су-ду 比粟毒 во главе собственно уйгуров (в тексте хуй-гу 回鶻), тун-ло 同羅 и пу-гу 僕固 атаковал границу [37, с. 218; 9, с. 120; 20, S. 206]. Во фрагменте о ба-е-гу 拔野古 в «Синь Тан шу» 新唐書 (цз. 217б, с. 14а–14б) участниками восстания упомянуты наряду с ба-е-гу 拔野古 также сы-цзе 斯結, пу-гу 僕固 и тунло 同羅, которые были побеждены [2, с. 344]. Это же сообщение уточняется согласно «Цэ-фу юань-гуй» 冊府元龜 (цз. 986, с. 7а): «В восьмом месяце 5-го года эры правления Сянь-цин (16/II.660-4/II.661 гг.) великий генерал левой стражи Чжэн Жэнь-тай трижды сражался с племенами сыцзе, баегу, пугу и тунло и каждый раз одерживал победу. Преследовал их на расстоянии 100 ли, обезглавил их вождей и вернулся назад» [9, с. 119]. Уже, по меньшей мере, в 665 г. Пу-гу И-ту 僕固乙突, согласно его эпитафии, был лоялен империи Тан [14, с. 460].

3. Объединение «девяти фамилий» (цзю син 九姓) было образованием, созданным и возглавленным племенем уйгур (хуй-хэ 回紇) в период до 646 г. [20, S. 198-199], которое возвысилось в 647-661 гг., в правление Ту-ми-ду 吐迷度, и вступило в борьбу за гегемонию в степи [9, с. 118-120]. Данные некоторых источников позволяют думать, что пу-гу 僕固, бывшие в тесной связи с уйгурами [17, p. 100-102, 103], по-видимому, в рамках этого союза какое-то время находились в союзнических отношениях с империей Тан. В 650 г. пу-гу 僕固 вместе с уйгурами нанесли поражение восточно-тюркскому кагану Чэ-би 車鼻 [27, Bd. I, S. 155, 208; 34, S. 40, 90; 32, p. 189].

Затем произошло второе важное событие, которое может иметь отношение к биографии Пу-гу И-ту 僕固乙突. В период 16.02.660–04.11.661 пу-гу 僕固 принимали участие в восстании против империи Тан и последующей войне, длившейся до 663 г. [9, с. 119-120; 20, S. 206-208].

4. Заслуживает внимания ещё один факт, имеющий значение в связи с интерпретацией эпитафии. Пу-гу И-ту 僕固乙突 было 15 лет, когда умер его отец. Это должно было произойти где-то в 650-651 гг. В последний год произошло восстание А-ши-на Хэ-лу 阿史那賀魯, в кампании против которого, начавшейся в 20.01.657-07.02.658, принял участие мемориант. Едва ли оправдан скептицизм Ян Фу-сюэ [38, с. 72], считавшего, что И-ту 乙

突 был слишком молод, что-бы участвовать в войне против Хэ-лу 賀魯, и должен был стать предводителем племени и наместником (ду-ду 都督) только в 657 г.

6. Составляющее личное имя мемориантa сочетание и-ту 乙突 может быть реконструировано следующим образом: пиньинь yǐ-tū < ран. ср.-кит. *ʔit-dwət, позд. ср.-кит. *ʔit-tʰut [29, p. 367, 311], < *iltür [24, S. 129, Tab. II.2, S. 125, Tab. II.2, S. 139, Tab. III.13, S. 114; 25, p. 74, Tab. I.9, p. 70, Tab. I.3, p. 77, Tab. II, p. 92, Tab. III.9, p. 107]. Согласно тексту эпитафии, Пу-гу И-ту 僕固乙突 был внуком Гэ-лань Ба-яня 歌濫拔延 и сыном Сы-фу 思匐 (< др.-тюрк. *säbüg) (см.: [35, с. 111, 112; 1, 143, 144, 148 дугаар тал.]).

Написание личного имени первого даётся в текстах в различных вариантах (ср.: [37, с. 733–734]): по-фу сы-ли-фа гэ-лань фу-янь 婆匐俟利发歌蓝伏延 (Тун дянь, цз. 199, с. 1080с) (ср.: [34, S. 42; 33, S. 134; 1, 150 дугаар тал.], кит. текст см.: [33, [belgeler:] s. 6]), по-фу сы-ли-фа гэ-лань фу-янь 婆匐俟利发歌蓝伏延 (Вэнь-сянь тун-као, цз. 344, с. 2698с, это ошибочное написание) (ср.: [33, S. 141-142], кит. текст см.: [33, [belgeler:] S. 11]), со-фу сы-ли-фа гэ-лань ба-янь 娑匐俟利发歌滥拔延 (Вэнь-сянь тун-као, цз. 348, с. 2725а) (ср.: [33, S. 148] 8 , кит. текст см.: [33, [belgeler:] S. 27]), со-фу сы-ли-фа гэ-лань ба-янь 娑匐俟利发歌滥拔延 (Цзю Тан шу, цз. 217б, с.14б) [33, 2004a, S. 155–156; 1, 150 дугаар тал.], со-фу сы-ли-фа гэ-лань фу-янь 娑匐俟利发歌蓝伏延 (Тай-пин хуань-юй цзи 太平寰宇記, цз. 198; см.: [7, 377, 427 б., 532 нұсқ.]).

Реконструкция звучаний обоих сочетаний следующая: (1) гэ-лань фу-янь 歌蓝伏延, пиньинь gē-lán fú-yán < ран. ср.-кит. *ka-lam *buw h-jian, позд. ср.-кит. *ka-lam *fĥjyw`/fĥuw`-jian [29, p. 105, 182, 101, 356]; (2) гэ-лань ба-янь 歌滥拔延, пиньинь gē-làn bá-yán < ран. ср. кит. *ka-lam h *bəɨt/bɛ:t-jian, позд. ср.-кит. *ka-lam` *pĥa:t-jian [29, p. 105, 182, 27, 356]. Обе транскрипции идентичны. В первом случае может восстанавливаться < *qaram bujan, во втором это < *qaram bajan, ср.: *qaran bajan [36, с. 59]. Слово bujan “merit, meritorius deed, the happy condition which result from meritorious deeds”; a Bud-dhist technical term’ (< Skt. puṇya) известно в поздних согдийских и древнеуйгурских текстах [28, p. 288; 18, p. 386; 31, S. 213]. Слово bajan не зарегистрировано в памятниках древнетюркской рунической письменности, но оно может быть сопоставлено с чувашским словом pujan ‘богатый’ [30, p. 115–116]. Рассматриваемое имя может быть результатом контаминации двух гетерогенных основ (ср.: [11, с. 82]). Элемент со-фу 娑匐 (или ошибочное по-фу 婆匐) следу ет восстанавливать как *säbüg [24, S. 93, Anm. 44, S, 136, Tab. III.11; 25, p. 93, Tab. III.13, p. 129].

Ло Синь сопоставляет титул со-фу 娑匐, который, согласно источникам, носил Гэ-лань Ба-янь 歌滥拔延, и личное имя Сы-фу 思匐, рассматривая их как одно и то же слово [36, с. 59].

Пу-гу Хуай-энь 僕固懷恩, согласно его биографии, помещённой в обеих официальных танских историях, носил титул ши-си ду-ду 世襲都督 ‘наследственный губернатор’, будучи сыном И-ли Чо-ба 乙李啜拔 (< ран. ср.-кит. *ʔit-liɨ’/li’ *tɕ h wiat-bəɨt/bɛ:t, позд. ср.-кит. *ʔit-li *tʂ h yat-pĥa:t [29, p. 367, 188, 63, 27], < др.-тюрк. *il čor bar / *il čor baš / *il čor baz) и также внуком Гэ-лань Ба-яня 歌滥拔延 (в «Синь Тан шу» 新唐書 он ошибочно назван его правнуком) [16, S. 379]). Однако и в «Синь Тан шу» 新唐書, и в «Вэнь-сянь тун-као» 文献通考 говорится, что его отец был убит мятежниками где-то в 713 г. Убийцы подошли к Шо-фану 朔方, чтобы сдаться, но были схвачены и казнены [2, с. 344; 6, с. 40; 33, S. 96, 148, 156; 7, 377 б.].

В «Цзю Тан шу» 舊唐書 и «Цэ-фу юань-гуй» 冊府元龜 сообщается, что в период 13.02.720-31.01.721 племя се-де 跌, населявшее территорию возле крепости Шоу-сян-чэн 受降城, объединилось с соседним наместником (ду-ду 都督) пу-гу 僕固 Шао-мо 勺魔 (< ран.-ср.-кит. *dzɨak-ma, позд. ср.-кит. *ʂĥiak-mua [29, p. 277, 217] < др.-тюрк. *jaγma), чтобы вступить в союз с тюрками и осадить крепость в уезде (цзюнь 軍) Шо-фан 朔方. Но организаторы заговора были схвачены и казнены [27, Bd. I, S. 343, Bd. II, S. 713, Anm. 1728; 9, с. 104-105; 8, с. 28, 85, комм. 48].

*В «Цюань Тан вэнь» 全唐文 («Полное [собрание] документов [эпохи] Тан», цз. 342) имя отца Пу-гу Хуай-энь 僕固懷恩 упомянуто как Шэ-чжи 設支 (< ран. ср.-кит. *ɕiat-tɕiă/tɕi, позд. ср.-кит. *ʂiat-tʂi [29, p. 279, 404] < др.-тюрк. *šatči 'храбрый'?), бывшего одним из предводителей племён (бу-ло 部落). Согласно Ло Синю, именно он был убит в Шо-фане 朔方 ок. 713 и никак не был связан с И-ли Чо-ба 乙李啜拔 [36, с. 59].*

*Ввиду возможности рассматривать элементы чо 啜 и ба 拔 как два титула, из которых čor был официальным, а bäg общим, по мнению Ло Синя, И-ли 乙李 и И-ту 乙突 могут трактоваться как варианты передачи одного имени. В этом случае и-ту 乙突 следует реконструировать как *il čor [36, с. 59-60] 9 . Однако попытка видеть в реконструкции звучания bá 拔 отражение bäg наталкивается на проблему -t в ауслауте, который должен отражать, скорее, -d, -t, -s, -š, -z, -l, -r or -č [24, S. 109; 25, p. 101].*

Теоретически Пу-гу Хуай-энь 僕固懷恩 может рассматриваться как прямой потомок Пу-гу И-ту 僕固乙突, но это не обязательно. Пу-гу И-ту 僕固乙突 умер в 678 г., спустя несколько лет тюрки вернулись в степь и восстановили там свою власть. Некоторые данные дают основания полагать, что Пу-гу Хуай-энь 僕固懷恩 происходил из предводителей, которые управляли пограничными племенами. Это, скорее, должны быть племена, расселённые в Ся-чжоу 夏州. Известно, что выходцы из этого племени длительное время продолжали служить в империи Тан [38]. Другая группа, как можно видеть, оставаясь в степи, тесно взаимодействовала с уйгурами [23, p. 389-390] [196-203].

И пак столетия след тези събития, но вече по други земи, етнонимът *пугу* преминава в съседни езици, тук се ресемантизира, неутрализира се неговата етническа съставка и той се превръща в почетно-престижната титла *пугу* „юнак, герой", защото българинът по принцип си е юнак и герой. А когато носител на тази титла стане родоначалник на племе от друг народ или пък застане начело на такова племе, то по линията на семантичния процес метонимия, титлата възвръща етническата си съставка, която този път обаче е съвсем друга и различна, превръща се в нов етноним, който има съвсем друг и различен денотат, и точно такъв е случаят с киргизското племе пугу: *Пока нет точного объяснения появления здесь представителей племени буку/боку для которых было создано управление дуду Пугу. Это телеское племя всегда выступало в союзе с собственно уйгурами. Буку были вместе с уйгурами при создании ими Первого Уйгурского каганата [Малявкин, 1980, с. 118-120]. После разгрома тюрками туцзюе этого кочевого государства они вместе откочевали в район Принаньшанья и вместе вернулись в степи после 727 г. Вместе боролись против туцзюе за возрождение Уйгурского каганата.*

Тогда [территории, заселенные] племенем уйгуров, стали именоваться Ханьхайским, племенем теленгутов - Яньжаньским, племенем боку/буку - Цзиньвэйским, племенем байирку - Юлинским, племенем тонра - Гуйлиньским и племенем секиров - Лушаньским управлениями дуду.

Название	**Племенной состав**	**Количество**	
Пугу	Буку/боку	семей	человек
		122	673

П л е м я пугу, B u q u, B u q u t. Одно из пятнадцати телеских племен, перечисленных в ЦТШ и СТШ. Позднее вошло в состав конфедерации девяти племен, известной в тюркских и мусульманских источниках под названием "токуз-огузы". По сообщениям китайских источников, это племя кочевало к востоку от теленгутов, имело 30 тыс. аилов и 10 тыс. войска. Оно располагалось севернее всех других телеских племен (СТШ, гл. 217Б, с. 76, 10). Китайский ученый Дин Цянь считает, что племя пугу кочевало на территории к северу от р. Тола. Это, по мнению Чэнь Чжунмяня, близко к действительности, но не подкреплено прямыми доказательствами [Малявкин 1989, 24-26,139].

Pu-Ku Huai-en T'ang Hanedanlığı'nın yükselme dönemindeki en önemli komutanlardan biri olup Türk asıllıdır. Birinci Göktürk devletinin yıkılışından sonra Çin hâkimiyetini kabul eden birçok Türk boyu gibi Pu-ku boyu da Çin'in egemenliğine girmiştir. Pu-ku ailesinin bir kısmı Çin'e yerleşmiştir. İşte bu aileden olan Pu-ku Huai-en Çin ordusunda göreve atanmış ve zamanla Başkomutan Yardımcılığına kadar yükselmiştir. Türk tarihi açısından An Lu-shan isyanının bastırılmasında Uygurlara komuta etmesi, Bögü Kağan'ın kayınpederi olması ve Uygurların Çin seferinden vazgeçmelerini sağlaması açısından önemli bir şahsiyettir. Onun biyografisinden T'ang Hanedanlığının kozmopolit yapısını, bu yapıda Türk boylarının yeri, An Lu-shan İsyanı'nın yıkıcılığını ve Uygurların Çin üzerinde üstünlük kurmalarının sebeplerini görmek mümkündür.

Kuzey ve kuzey doğu milletlerinin askeri yetenekleri ise onların Çin ordusunda görevlendirilmelerini getirmiş, Çin sık sık bu yabancılardan oluşan kuvvetli orduları sınır eyaletlerinin korunmasında, çıkan isyanların bastırılmasında ve dışardan gelen saldırıları savuşturmakta kullanmıştır. İşte bu yoğun etnik kalabalık içinde Türk boylarından birçok kişi önemli görevlerde yer almışlar hatta T'ang Hanedanlığının en büyük yetki sahibi şahıslarından biri olmuşlardır. Bunlardan biri de Pu-ku Huai-en 僕固懷恩'dir. T'ang Hanedanlığının Türk asıllı önemli kahraman generallerinden biri olarak hem Çin hem de Türk tarihini aydınlatıcı şahsiyetlerden biridir.

Uygur-Çin İlişkilerinin en büyük ve en önemli aşaması olan An Lu-shan İsyanına (Eberhard, 1987:221-223) karşı yapılan Uygur askeri yardımlarında, isyanın bastırılmasında Uygur birliklerini yöneten Huai-en, Türklerin bu hanedan döneminde Çin topraklarında ne kadar yoğun olduklarını ve Çin yönetiminde önemli görevler aldıklarını gösteren en belirgin örneklerden biridir.

Pu-ku Huai-en adından da anlaşılacağı üzere Töleslerin Bugut (Pu-ku) boyundandır (Taşağıl, 2004:96,148). Bir Türk boyu olan Bugu (Bugut) Boyu Çince "Pu-ku" olarak yazılır. Bu boy Göktürkler döneminde 603 yılı civarında Tuul (Tula) Nehri'nin kuzeyindeki sahalarda diğer Türk boylarıyla yanyana yaşamaktaydı. Batılarında To-lan-ko 可 boyu ile komşu olan Bugutlar 30.000 çadırdan oluşan nüfusa sahip olup 10.000 asker çıkartabiliyordu. Tongra boyuyla aynı bölgede hayat sürdürüyorlardı. Göktürk Devleti kurulduğunda onların hâkimiyetine girdiler. Bugut boyları 630 yılında artık bir Göktürk devleti kalmadığında Sir Tarduşlar'a bağlandı, 646 yılında onlar da yıkılınca Suo-fu İlteber Ko-lan Pa-yan 哥拔延 adındaki Bugut beyi T'ang Hanedanlığı'na onların himayesi girmek istediğini bildirdi. Onlarla birlikte diğer sekiz Töles boyu da Çin'e bağlanmak istediklerini saraya iletti, Çin hükümeti kısa bir süre sonra Türk boylarını Han-hai (Baykal),Yen-jan 燕然, Chin-wei 金微, You-ling 幽陵 Tien-ling 林 ve Lu-shan 盧山 Tudunluğu kurarak kendi topraklarında 6 askeri bölgeye ayırdı (Tai, 2010:54). Bugut boyu toprakları Chin-wei Tudunluğu olarak adlandırılmış ve artık Çin eyaletlerinden biri olmuştu.

Çinliler Bugut boy beyini ise "Sağ Muhafız Generali" ilan etti. Daha sonraları Çin hâkimiyetini kendi istekleriyle kabul eden bu Türk boy beylerinin bazılarının boylarıyla beraber üst düzey görevli olarak merkezi Çin topraklarında görevlendirildiğine şahit olmaktayız. Bugutlar ise 713 yılında başlarındaki reisi öldürüp Shuo-fang 朔方'a gelerek Çin'e sığındılar. Çin sarayı bu olaya kızdı ve ölen reisin oğlunu tahta çıkardı. Böylece bugünkü Sha'an-hsi 陝西'eyaletinin kuzeyi ile Ning-hsia 寧夏 Eyaleti civarına yerleştirildiler.

Ko-lan Pa-yan'dan sonra oğlu, İ-li ch'o-pa 乙李啜拔 ve ondan sonar da o torunu Huai-en, üç kuşak, Chin-wei Tudun 金微都督'u olarak Çin'in Sağ Muhafız Ordusu Generalliği yaptılar. Boylarıyla Çin ordusu içinde önemli hizmetler gösterdiler. Pu-ku Ko-lan Pa-yan 仆骨歌拔延'nin torunu olan Pu-ku boyundan Huai-en Sol Akıncılar Birliği Komutanı unvanıyla T'ang ordusunda görevlendirilmişti (HTS,1060: 224A/6365; CTS, 945: 121/ 3477).

İslam Öncesi dönemde Türkler Çin topraklarında yaşamaya başlayınca birçok araştırmacı tarafından "asimile olmuş" damgası yerler ve incelenmeye değer bulunmazlar. Oysaki kalabalık varlıklarıyla Çin'in siyasi ve kültürel tarihinin şekil almasında önemli roller oynamışlardır. Var olan Çin eserleri veya kültür öğeleri de diğer kültürler gibi saf değildir. Bulunan her Türk eserine

"Çin kültüründen etkilenmiş" damgası yapıştırmadan once Çin kültürünün ne kadar Türkleştiğini görmek açısından bu şahsiyetlerin incelenmesi elzem ve ivedidir.

Pu-ku Huai-en boyu ve ailesi ile 713 de Çin'e gelmiş geldiğinde o da ve burada büyümüştür. Huai-en'in hala "Pu-ku"1 olan boy adını taşıyor olması bu Türk boyunun Çin'e yerleşmiş bile olsa kültürünü hala koruyor olduğunun göstergesidir. Onun Çin ordusunda yükselmesinin sebeplerinden biri olan yabancı kavimlerden oluşan askerlerin psikolojisini çok iyi anlaması ve An Lu-shan isyanında Çin imparatorunun onu Uygurlar'a elçi olarak göndermesi bu kanaatimizi perçinleyen diğer durumlardır.

1 Bu isim hem "bukuk" unvanı hem de bir boy adına tekabül etmektedir. (Donuk, 1988: 10)

Pu-ku Huai-en, kendisi gibi aynı dönem ve coğrafyada yaşamış olan Tongra Beyi A-pu-ssu, Tölesler'den Ch'i-pi Ho-li, Sha-t'uo Türklerinden Sha-t'uo Ku-tuo-chih 沙陀骨咄支 ve Türgişler'den Ko-shu Han 哥舒翰 gibi buna benzer birçok Türk asıllı komutan ve yönetici Çin'de yaşamıştır. Çin'i çeşitli yönlerden etkilemiş olan bu şahsiyetlerin hayatı bize o dönem Çin coğrafyasındaki Türk toplulukları hakkında değerli bilgiler edinmemizi sağlarlar.

Çin kaynakları Pu-ku Huai-en'den özellikle An Lu-shan İsyanını bastırma sırasındaki başarılarından söz ederken isyandan önceki hayatına pek yer vermemişlerdir. Kontrollu ve güven veren bir yapıda olan Huai-en, son derece otoriter ve üstün yetenekli bir askerdi. Düşmanın düşüncesini çok iyi tahmin ederdi ve Çinli olmayan boylar üzerinde büyük bir ağırlığı vardı.

An Lu-shan 755 yılı on birinci ayda isyan etmiş, büyük ordusuyla Çin başkentine doğru yol alarak çok kısa bir sürede her iki başkenti de ele geçirmişti. An Lu-shan daha Luo-yang'ı alır almaz devlet kurduğunu açıklamış ve adını "Büyük Yen Devleti 大燕國" kendini ise "imparator" ilan etmişti. İsyanın yarattığı büyük sorunlar yüzünden 72 yaşındaki yaşlı imparator Hsüen Tsung 玄宗 ve bütün ailesi ülkenin batısına kaçmak zorunda kalmıştı. Başkenti ve imparatoru kalmayan T'ang İmparatorluğu üst düzey görevlileri derhal veliahdı azletti ve yerine geçen 45 yaşındaki yeni veliaht ise zaman kaybetmeden 756 yılı yedinci ayda "Su Tsung 宗" unvanıyla tahta geçirildi2. Su Tsung, Ling-wu 灵武 şehrinde3 tahta çıkınca Huai-en, General Kuo Tzu-yi ile birlikte isyancıların ele geçirmiş olduğu Yun-chung 雲中 şehrine saldırdı, yedi bin atlıyı öldürdü ve Yen komutanının oğlunu sağ ele geçirdi. Böylece Ma-i 馬邑 şehri isyancılardan geri alındı.

Ch'ang-an'daki Tongra boyu da isyan çıkartıp kuzeydeki Shuo-fang şehrini yağmalamaya başlayınca yine General Kuo Tzu-yi ve Huai-en birlikte isyancıların üzerine yürüdüler. Huai-enin oğlu Pu-ku Fan 僕固玢 de isyancılara saldırdı ancak mağlup olup yakalandı. Daha sonra ise bir fırsatını bulup kaçarak geri dönmesine rağmen Huai-en çok öfkelendi ve askerin disiplininin bozulmaması, komutanına güvenmesi, oğluna ayrıcalık yapıldığının düşünülmemesi uğruna oğlunun başını uçurdu. Bunu gören veya duyan komutan ve askerler öylesine korktular ki hemen arkasından General Shih Hai 慟骇 yönetimindeki 1000 kişilik Tongra kuvvetini nehrin üzerinde yakaladı ve yok ettiler. Geriye kalan tüm teçhizat, deve ve atlarını da ele geçirdiler (CTS:121/3477; HTS:224A/6365).

10. ayın 23'ünde T'ang ordusu dört kola ayrılarak topyekun Yen ordularına karşı sefere çıktılar. Pu-ku Huai-en ve Uygurların Sol Şad'ı komutasında T'ang-Uygur birleşik ordusu, Sha'an-chou'ya, Kuo Ying-i 郭英義 ve Yü Ch'ao-en komutasındaki ordu Mian Ch'e 澠池 'ya, Li Pao-yü 李 抱玉 kuzeyden güneye doğru Ho-yang'a, Li Kuang-pi ise doğudan batıya Ch'en-liu'ya saldıracaktı. Başkumandan Li Shih ise Sha'an-chou'da kalıp bölgeyi koruyacaktı (CTS:121/3480).

Kasım ayı sonu gibi T'ang ordusu Luo-yang yakınlarında Mang Shan'den giriş yaptı. Kollara ayrılarak saldırıya geçti ve derken Huai-chou'yu ele geçirdi. Üç gün sonra her iki ordu da Mang Shan yakınlarında bir meydan savaşına giriştiler. Yen Devleti ordusu çok sağlam bir pozisyon aldı. Pu-ku Huai-en ise çadırını tam karşılarına kurdurtmuş ve birçok sancak açarak tüm T'ang ordusunun orda toplanmış olduğu izlenimini vermeye çalışmaktaydı. Uygur ordusu onun emriyle gizlice Yen Ordusunun arkasını çevirdi. Daha sonra onları önden ve arkadan kıskaca aldı, bir davul sesiyle başlayan saldırı çok hızlı bir şekilde sonuçlandı. Onbinlerce isyancı öldürülmesine rağmen yardıma 100.000 kişi daha yetişti. Shao Chiao 昭覺 Şehri Tapınağı civarında savaş

düzenine girdiler. Shih Chao-i, kanının son damlasına kadar bir mücadeleye girdi. Derken T'ang ordusunun ani saldırısıyla Yen askerleri artık son ana geldiklerini anladılar ve umutsuzca çarpışmaya başladılar. İlk çarpışmada sonuç hemen hemen belliydi, buna rağmen her iki taraftan da yaralanan ve ölenlerin sayısı korkunçtu. Pu-ku'nun oğlu Ch'ang Uygur askerlerine kumanda ederek Shih Ch'ao-yi'nin peşine düştü. Shih onlar geldiğinde intihar etmişti. Başı, saraya isyancıların işinin bittiğinin bir işareti olarak gönderildi (HTS:217A/6119; TCTC: 222/7137-40).

Artık An Lu-shan İsyanı tamamen bastırılmıştı. Yorgun Çin sarayı toparlanmaya çalışırken ilk iş olarak Uygurları ülkelerine uğurlamayı planlanıyordu. 763 yılında Pu-ku Huai-en Çin imparatorundan Uygur Kağanını Gobi'nin kuzeyine kadar uğurlanması için bir emir aldı. Yolu kuzeyde T'ai-yuan şehrinden geçtiğinde Vali Hsin Yun-ching 辛雲京 korktu ve şehrin kapılarını onlara açmadı. Vali bu çirkin davranışı daha sonra da tekrarladı ve Pu-ku ile birliklerini bu yolculuğun dönüşünde de şehre almadı. Vali Pu-ku'nun Uygur Kağanının kayınbabası olmasından dolayı Uygurlarla birlikte olabileceklerinden tedirgin olmuş ve bu kanunsuz davranışı sergilemişti. Oysa Pu-ku Çin ordusunun en büyük generallerindendi ve imparatorun emriyle hareket etmekteydi. Çok öfkelenen Pu-ku derhal saraya durumu rapor etti. Vali sarayın gönderdiği görevliye Pu-ku'nun Uygurlarla işbirliği içinde olduğunu ve isyan planladıklarını anlattı. Görevli onunla görüştükten sonra dönerken yolunu üzerinde olan Pu-ku'nun evine gitti.

Görevliyle çok eskiden tanışıyorlardı. Pu-ku'nun annesi çok sevindi, biraz sitem ettiyse de sonradan onun için bir şölen sofrası hazırlattı. Birlikte yediler, içtiler ve eğlendiler. Hatta Pu-ku kalkıp dans etti ve arkadaşına başına bağlamak için ipek kumaş hediye etti. Gece ayrılırken dinlenmesini, ertesi gün Tuan-wu bayramı20 olduğunu kalıp onunla birlikte kutlamasını rica etti. Ancak arkadaşı gitmek için izin istedi. Pu-ku onu ikna edemezse kalmasını sağlamak için hizmetlilere atını saklamaları emrini verdi. Ancak onun bu şakacı davranışı arkadaşı tarafından yanlış anlaşıldı. Pu-ku'nun onu öldüreceğinden korkan Luo Feng-hsien 駱奉先 çok telaşlandı ve gece gizlice kaçtı. Pu-ku onu bulamayınca çok şaşırdı ve bir adamla eşyalarını ve atını ona yetiştirdi. Ancak çok korkmuş olan Luo saraya Pu-ku'nun isyan planları içinde olduğu raporunu verdi (TCTC:223/7147). Bu haberi alan Pu-ku bunun doğru olmadığını anlatmak amacıyla imparatorla görüşmek için izin istedi.

Uzun süre izin bekleyen Pu-ku'nun içi içini yiyordu. Daha fazla dayanamadı ve imparatora sitem dolu oldukça uzun bir mektup yazdı. Bu mektupta haksızlığa uğradığını vurgularken yaptığı

sayısız yararlılıkları sıraladı (CTS:121/ 3482). Buna göre yaptığı iyi işlerini bir nevi suç olarak algılandığını ima etti ve bu altı önemli "suçu"nu özetle şöyle gösterdi:

"1-Tongra isyanını sırasında eski imparatorla birlikte isyanı bastırdım ve Ho-ch'ü bölgesini temizledim.

2-Tongralar'a yakalanan oğlumun kaçıp gelmesine rağmen askeri kontrol ve otoriteyi elde tutabilmek uğruna onun ölüm emrini verdim.

3-İki kızımı ülkenin huzuru ve düşman yağmasından korumak için yabancılara gelin gönderdim21.

4-Oğlum ve ben bu ülke için canımızı hiçe saydık.

5-Ho-pei bölgesinde yeni yerler için, Askeri Valiler güçlerini korusunlar diye isyanları dindirmek için canımı dişime taktım, ancak isyancı ben oldum.

6-Uygurları, Çinin artık düzene kavuştuğu söyleyerek geri gönderdim ve onlarla Çinin ilişkisini iyi komşuluk durumuna getirdim." (TCTC:223/7148-49; CTS:121/3485; HTS:224A/6370).

Bu mektuptan sonra imparator ona başbakan P'ei Tzun-ch'ing 裴遵 gönderdi. Pu-ku onu gördüğünde ayaklarına sarılarak ağladı. Bunu üzerine başbakan onun saraya gitmesine izin verdi. Ancak Pu-ku'nun yardımcı generali Fan Chih-cheng 范志 buna karşı çıktı. Çok başarılı olup ölümle cezalandırılan diğer komutanları hatırlattı. En sonunda Pu-ku öldürülmekten korktuğu için saraya gitmeye cesaret edemedi. Oğlu Pu-ku Yang 瑒'ın gittiği yere gitti ve birlikte T'ai-yuan Valisi Yun-chin 雲京'e saldırdılar. Yun-chin yenildi. Daha sonra Yun-tse 次'ya saldırdılar ama alamadılar (HTS: 224A/6371). Üstelik Pu-ku Yang savaşta öldürüldü. Pu-ku Huai-en'in derhal annesinin yanına giderek olup biteni anlattı. Fakat annesi onun isyan çıkartmasına çok sinirlenmişti. Bu yüzden yanına gelen oğlunu kötü bir şekilde azarladı, bağırdı ve hatta bıçakla öldürmeye çalıştı.

Bu olaydan hemen sonra kuzeye çekilen Pu-ku 764 yılı onuncu ayda Tibet, Uygur ve Tang-hsiang 黨項 boylarından oluşmuş birkaç tümen kuvvetiyle güneye doğru inmeye başladı. Bu haber An Lu-shan İsyanından henüz çıkmış ve yaralarını hala saramamış bir imparatorluk için kötü bir durumdu. Başkent bu haberle sarsıldı (CTS:120/3459). General Kuo Tzu-yi derhal birliklerini toplayarak Feng-t'ien 奉天'e doğru yola çıktı. İmparator telaşla General Kuo Tzu-i'ye planlarını sordu. General yardıma gerek olmadığını, Pu-ku ve adamlarının aslında eskiden kendi adamları olduğunu ve onlarla uzun zaman birlikte düşmanlara karşı savaştıklarını, bu yüzden onların kendisine karşı savaşamayacaklarını söyledi. Böylece Pu-ku'nun başarılı olamayacağını ima ederek imparatoru teskin etti. Bir süre sonra isyan ordusu harekete geçerek Ping-chou'ya saldırıya geçtiler. Zor durumda kalan generaller merkezden yardım istediler. Fakat ona göre geç kalınmıştı.

Ayrıca bu insanların onun taktiklerini iyi bildiklerini belirterek eğer kendileri saldırmazsa onların da saldırmayacağını belirterek savaş isteyenin başı kesilmesi doğrultusunda emir verdi. Bunu üzerine General Kuo ve ordusu Ching-yang 涇陽'a, büyük oğlu ise Shuo-fang'a yola çıktı, Pin-ning 邠寧 Askeri Valisi ise şehrin kapılarını kapatıp sıkı korumaya geçti. Huai-en öncelikle Feng-t'ien'e doğru atak yaptı ve şehrin yakınlarında savaşa girdi. Komutanlar savaşmak için Generalden izin istediler ancak o izin vermedi. O sırada bu güçlü orduya karşı koyabilecek durumda olmadıkları çok açıktı ve savaşa girmedi. Pu-ku'nun ordusu bir süre bekledi ve sonra geri döndüler. Başkente dönen General Kuo bu büyük belayı savuşturduğu için imparator tarafından ödüllendirildi (CTS:120/3460; HTS:137/4605).

765 yılı sekizinci ayda Pu-ku Huai-en Tibet, Uygur, Nula 奴剌, Tanghsiang, Ch'iang 羌 ve Tu-yü-hun 吐谷渾 boylarından oluşan 300.000 kadar bir kuvvetle güneye harekete geçti. Önce birkaç tümen T'ung-chou 同州'yu yağmalayacak, böylece buranın güney yolunu tıkayacak, hemen arkadan gelen Pu-ku Huai-en komutasındaki ağır birliklerle birleşeceklerdi. Yani; Pu-ku'nun planına göre Tibetliler kuzeyden, Tang-hsianglar doğudan, Tuyühun ve Nula boyları ise batıdan harekete geçecekti. Uygurlar ise Tibetlileri takip edecek ve daha sonra onlarla birleşecekti (TCTC:223/7176). Bu planı hayata geçiren Pu-ku, Uygur ve Tibet birlikleri ile Ching 涇, Ping 邠 ve Fenghsiang 鳳翔'dan Feng-t'ien ve Feng-shui 豐水 gibi başkente yakın yerleri yağmaladılar.

Başkent büyük bir panik yaşamaya başladı. Ancak yine de olağanüstü tedbirler alındı. İmparator sarayın bahçesinde bile asker olmasını istemedi. Şehrin tüm kapıları kapatıldı.

Pu-ku başlangıçta Çin için çok faydalı işler yapmış hatta ailesinden bile 46 kişi Çin için ölmüştü. İki kızı Uygurlara evlilik barış anlaşması için "Çin prensesi" olarak gönderilmiştir. Bunlardan ilki Bögü Kağanın eşi olup Uluğ Hatun unvanını taşımış, eşi ve orduyla Çin sınırına kadar gelmiştir. Diğeri ise Kuang Ch'ing Hatun'un ölümünden sonra 769 yılında "Tzung-huei Prenses 崇徽公主" unvanıyla Uygurlara gelin gitmiştir.

Öldüğünde Çin imparatoru onun değil yanındakilerin suçlu olduğunu, onu yoldan çıkarttığını söyleyerek bir nevi onu akladı (TCTC:223/7177). Bir süre sonra Pu-ku'nun yeğeni komutan da bin adamıyla gelip teslim oldu. Uygurlardan üst düzey 196 kişi ise gösterdikleri yararlılık için Çin sarayında ziyafetlerle ağırlandı ve değerli hediyelerle taltif edildiler. Böylece An Lushan İsyanıyla sekiz yıl temellerinden sarsılmış olan T'ang Hanedanlığı, henüz o isyan zor bela bastırılmışken Pu-ku İsyanıyla ikinci kez sarsılmış, ancak bozkır kavimlerinin yıkıcı saldırılarından onların lidersiz kalmaları sonucunda güçlükle kurtulabilmiş, savaşın canlı tahribatından çok boş bir hazine ile başbaşa kalmıştır. Artık geride devlet teşkilatı bozulmuş, siyaseti çökmüş, hazinesi kurumuş, kötü yöneticilerin eline düşmüş bir T'ang Hanedanlığı kalmıştı. Bozkırın yeni efendileri olan Uygurlar ise önlerindeki bu ziyafet için çoktan hazırdılar [Baykuzu 2014, 377-399].

Племето болк, кит. *пугу, бугу, буку, боку, Bulugu, Buliugu, Bukot, b'uək-kuət* и др. е едно от българските племена, които като цяло не заминават на запад с вълната на Великото преселение на народите. Част от него мигрира на територията на Средна Азия и по-късно става известно на персите и арабите под името *бурджан.* Затова може би именно в Средна Азия и по-точно в областта на историческа Бактрия са открити прабългарски рунически надписи, датирани под изненадващо късния VIII в., и имащи своите епиграфо-лингвистични паралели във Волжска България (O. Karatay).

Поради големите структурно-типологически различия между китайския език от една страна и тюркските и иранските езици от друга, то думите и имената от последните, при преминаването и заемането си в китайския език се подлагат на фонетични промени, които ги видоизменят почти до неузнаваемост. Независимо от това и тук се наблюдават определени закономерности, които позволяват на основата на фонотактически интерпретираните и модифицирани в китайския език думи и имена да се възстановят техните тюркски или ирански прототипове.

Специално едносричните етноними с двуконсонантен изглас *тюрк* и *согд,* заемайки се в китайския език, се преструктурират в двусрични, като за образуването на втората сричка към крайната съгласна се прибавя гласна и се получават съответно формите *тукю* и *судэ/сутэ.* Видно особено добре от втория пример, когато първата гласна е закръглена широка, тя се и стеснява до съответната ѝ тясна гласна. Именно поради това и широко известният от древнокитайските летописи етнм *пугу* като наименование на племе от състава на хунну/сюнну очевидно-безспорно е прабългарският етнм **болк* с неговия собствено-специфичен произход, разпространение и употреба (Ив. Добрев) [вж. и срв. Симеонов 2008, 44-55]: *Выводы, сделанные мною в результате исследования этого отрывка, в общих чертах следующие: название Сутэ это транскрипция названия Soghd (Sogdiana), что в Средней Азии. «Повествование Сутэ» - тоже записи, касающиеся Согдианы* [Тайшань 2012, 12-13].

Допълнително към всичко това нека да обърнем внимание и на многозначителния факт, че в процеса на междуезиковото заемане на имената китайският език ги и преобразува или още реинтерпретира и силабо-фонотактически, по силата на което затворените тризвукови тюркски срички например в китайския език се оказват отворени двузвукови срички, както е например при сттюрк. млим Qutluy, което в китайския език има обл. Gudulu [вж. Dobrovits 2004, 260], което пък като цяло, но в конкертния случай дава основание да се приеме, че зад и преди въпросните китайски варианти стоят такива

*български варианти като *Bolgar/Bulγar, а на места, но в по-късно време и *Polgar/Pulγar с първично-основно значение, разбира се, "българин", класно-родовото съответствие на което, според присъщата на тюркските езици особеност формата за единствено число да обозначава и множество от предмети, очевидно-безспорно е "българи".*

*Доколкото обаче, както вече се показа и доказа по-горе, суф. -ar е собствено тюркобългарското множествено число, а и звучната съгл. g е резултат от озвучаването на беззвучната съгл. q, то изобщо няма никакви пречки за това, коренът на първично-изходната форма на Етнонима в централноазиатските български езици и диалекти, която същевременно е и формата му за единствено число, да се възстанови като *bolq/bulq, а на други места и в друго време и *polq/pulq с първично-основно значение съответно "българин", но по силата на току-що разяснената особеност на тюркското съществително име, още и "българи".*

*Наред с това и във формалноструктурен план затворените четиричастни срички пък под действието пак на китайската силабо-фонотактична адаптация се преобразуват в двете чувствително по-прости отворени срички, както е например при старотюркския етнм türk (в турска графика), който в китайския език има двусрични варианти с дифтонг във втората сричка като tu-kiu, tu-kiuэ, tu-цзэ и др., съответно на което и първоначално-основната форма на заетото българско народностно название от това време и това място етнм *polq/pulq в китайския език непременно-задължително би следвало да бъде обл. *pukiu, употребата и развитието по-нататък на който, разбира се, дава и издирените при Бичурин от проф. Б. Симеонов [1981] форми като бугу и пугу [11].*

*Ето защо въз основа на всичко това може и трябва последователно да се възстанови за източноиранския праезик от края на III хил. пр.н.е. в областта на Северна Средна Азия прим *balq "горен; висок-голям", но така също и омонимичното му сщим *balq "планина", а за неговия по-късен най-малко с 1 хил. североизточен диалект във или близо до Минусинската котловина, най-вероятно от скито-усуно-алански тип, в който кореновата гласна вече се е лабиализирала, пак прим *bolq "горен; висок-голям", развило се впоследствие и преминало в омонимичното му сщим *bolq "планина", всички фонетико-семантически много близки и дори частично тъждествени, но не само поради това в конкретна историко-генетична връзка с най-вероятно скито-аланските по произход от епохата на миграцията на асиано-аланите през Памир, памирски източноирански лексеми като вах. buq, шугн. buq, ж.р. baq, ишк. buq/bьq, пушт. bok и др., със значенията "горб, возвышение; ком, бугор, пригорок; холм, возвышенность; куча, сопка", много вероятно тук и осет. bīq "пик, вершина", които като цяло, независимо че се подвеждат към производната от гл. *baug- "гнуть(-ся), сгибать-(ся)", осн. *baug(a)- "изгиб, выпуклость, округлость", все пак се пояснявят допълнително от страна на авторите на иранския етимологичен речник, специално за езиците от Средна и Централна Азия, като "заемки от таджикския език, дари или от тюркските езици, или пък собствено звукосимволическо образувание"(!!?) (ЭСИЯз), което заключително обобщение обаче и все пак си остава доста неочаквано-неразбираемо за нас и същевременно предпоставя и разкрива като че ли възможността и тези лексеми да са родствени на току-що възстановеното сщим *bolq "планина" и тъкмо поради това и те от своя страна и по свой начин да го мотивират и потвърждават като реконструкция [вж. и срв. Абаев-4, 76; ЭСИЯз-2, 147-148; СлВхЯз, 186; СлИшкЯз, 186,189].*

*За безспорно потвърждение на наличието в източноиранския праезик на зв. а в началото и на зв. q в края на така възстановената осн. *balq, както и на интегрално-синкретичната семантема "висок-голям" пък тук трябва непременно да се приемат току-що посочените памирски източноирански лексеми, още и малко по-долу приведените западнокитайски ороними, а така също и сега вече несъществуващото самостоятелно осет. *wælik от състава на съвр. wælikkon "принадлежащий к этому миру, миру живых",*

*което проф. В. Абаев, за съжаление, наистина не подлага на морфолого-етимологичен анализ точно в този му пункт, но което според него е "Производно от wælæ с помощта на форманта -on (модел - *ираγāna-), буквално "верхний"...." [Абаев-4, 80], а така също може да се приеме и мордв. veŕga "высоко", което изглежда да е много стара заемка по-вероятно от северен, скитски източноирански език, без да е изключено напълно да е заемка и от предходен индоирански диалект.*

*За по-късната лабиализация на кореновата широка незакръглена гласна зв. а и наличието в субстантивираната форма *bolq на знач. "планина" пък трябва да се съди от кирг. bor "хълм, височина", което в контекста на всичките паралели на осет. wæll в иранските езици, най-вероятно трябва да е сако-согдийско по произход, подкрепено по линията на звуковия си строеж и от западнокитайските орнм Borohoro, Bortala, Polo-tau [ChinPlNm], а и тъкмо в източноиранските езици се проявява фонетичният закон за лабиализация на зв. а, краен резултат от действието на който например е източноиранското ишк. póliz, срещу западноиранското нвперс. pālēz "Garten", двете заедно от иран. *pairi.daēza, от което между впрочем, са не само късноантичният (I-IV в.) арм. ойкнм Партез [АрмАтл, 104] очевидно-безспорно от много ранната скито-сарматска или средноперсийска заемка старм. partēz "сад" [Туманян 1971, 146], съвр. бардез "градина" [ЛНб], а може би и жлим Парандзем (V в.) [Туманян 1971, 440], съвременно бгарм. Паранцем [ЛНб], но още и през латинския език най-вероятно от стгръц. παράδεισος добре известните западноевропейски думи наименование на Рая, защото в действителност отделните съставки на праиранската сложна дума имат последователно все още недиференцирано-синкретичните знач. "висок-голям" и "стена-крепост".*

*Резултат от действието на същия фонетичен закон за лабиализацията на иран. *а безспорно-очевидно е и атипично-нехарактерното за западноиранските езици като цяло и затова най-вероятно източноиранската вътрешноинтегративна заемка в персийския език срперс. burz, нвперс. borz "hoh; Höhe", наред с редовно-закономерното и типично-характерното, собствено западноиранското пак нвперс. bālā "Höhe", и двете заедно от иран. *barź-, авест. barəz и именно поради това между впрочем нямащи нищо общо с етнм българи от една страна и от друга страна, представляващи поредното доказателство, че Омелян Прицак в никакъв случай не бива да се привлича в качеството на сигурно-меродавен експерт в областта на прабългаристиката (П. Добрев) [вж. и срв. Абаев-4, 72; ЭСИЯз-2, 116-315; СлИшкЯз, 225; AiWb, 865,886,950; KirgPlNm, срв. Добрев П. 2002, 46-53,75-76].*

*В рамките на цялостния звуков строеж на така възстановената форма *bolq, зв. о напълно закономерно-коректно представя и продължава праиранския зв. -а, както в памирския източноирански ишкашимски език dond "зубы" от иран. *danta(n)-, авест. dantan-, докато самият зв. -q е древен суфикс, който дори на етапа на възникването и образуването на Названието не се възприема като такъв, а се очертава по-скоро като част от основата на съществителното име апелатив, аналогично на шугн. pūr-k < pūra/i-+-k/g+ga, а фонотактичната структура на формата *bolq повтаря типичния за иранските езици фонотактичен модел от вида на *darg/γa, авест. darəga-, но източноиранското язгул. durγ "долгий" [вж. Пахалина 1989, 52-53,140,213].*

Културно-историческите условия предпоставка и доказателство за произхода на българското народностно название етнм българи именно от скито-сарматските, на един по-ранен етап, езици и диалекти или усуно-аланските, на един по-късен етап, езици и диалекти и за неговото дублиране посредством китайското наименование Shanhu е добре известният исторически факт, че скито-сарматските изобщо и усуно-аланските в частност родове и племена, както по безспорен начин се установява от последователно-подробното проучване на две китайски династични хроники [Боровкова 2001], към началото на Новата ера и по земите на север и северозапад от Китай, се намират в много

близко-тесен и интензивен етнолингвистичен контакт със сюнну, т.е. българските родове и племена, задължителен елемент на който по време на мир е сключването на династичен брак и търговията, а по-време на война - пленяването и отвеждането на собствена територия, наред със стотиците хиляди глави добитък, и на голям брой членове на отсрещните родове и племена.

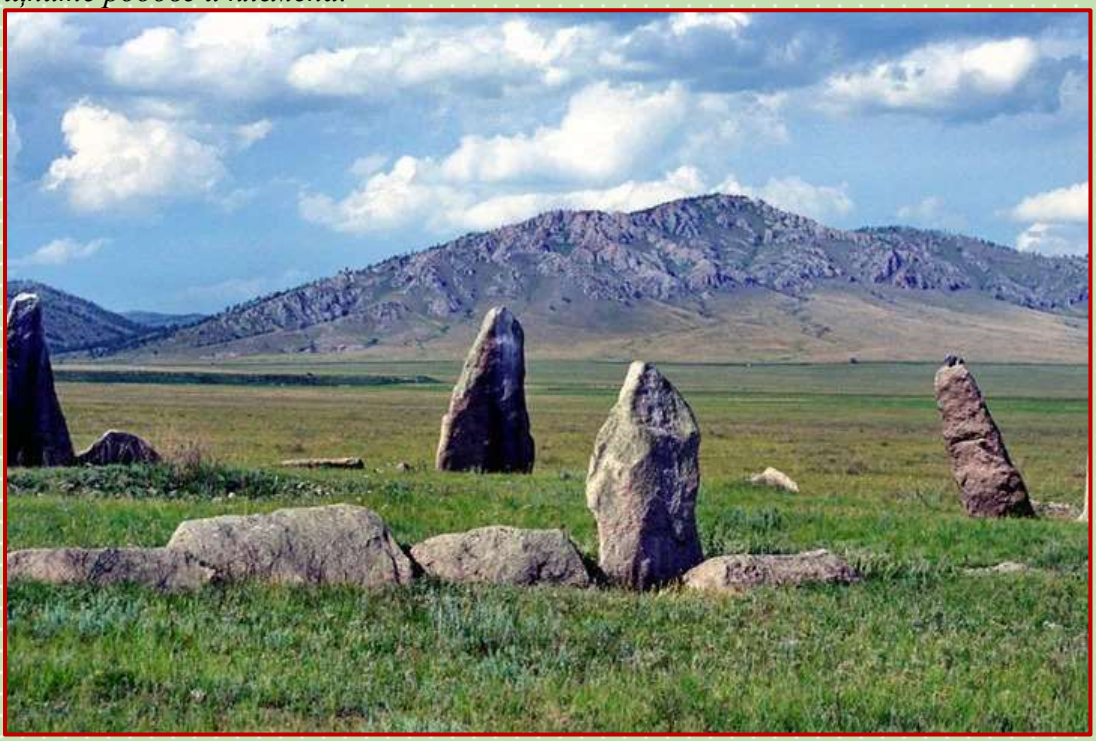

В същото време и от друга страна точно в такъв етнолингвистичен контакт с китайците са както българските, така също и усуно-аланските родове и племена, при което се повтаря по време на война, а тя общо взето никога не престава, горната практика на пленяване и отвеждане на собствена територия на хора и добитък, докато по време на мир, освен че се сключват династични бракове, се води и оживена търговия, при която и българите, и усуните доставят на китайците прословутите бойни коне с "кървава пот", каквито те дотогава нямат, но са кръвно заинтересовани да ги имат, защото в противен случай остават без кавалерия, а без нея те са неефективни на бойното поле срещу конните войски на "северните варвари", срещу което получават от китайците, привидно като дарове, но в действителност то си е предварително заложеният и регламентиран в мирните договори обичайно-редовен годишен данък, главно в злато и копринени платове.

Но в един още по-конкретен план през онази епоха в китайския двор има доста голям брой китайци и чужденци, които говорят както усунски, така също и сюнски; към Двора функционира школа за преводачи, които впоследствие се изпращат в столиците на съседните царства, а най-важни политико-икономически тогава за Китай са Сюнну и Усун; точно през 63 г. пр.н.е. в китайския двор започват да учат на усунски език принцесата, на която предстои със свита от 100 души да замине и да стане жена на усунския владетел с титла куньмо; междувременно с годежните дарове за нея пристига пратеничество от 300 души, а на прощалния пир присъстват посланиците на всички чуждоземни царства и на първо място на Сюнну и др. [267].

*Като краен резултат на собствено лингвистично равнище, в условията и рамките на една, дори и минимално ограничена по обхват, изолирано-спорадична двуезична, китайско-усунска среда се създават безспорно необходимите и достатъчни предпоставки и за калкирането на етнм *bolgar, представян в повечето случаи и по-често от неговата*

*форма в ед.ч. *bolq, посредством китайската двусъставна лексема(?) или подчинително словосъчетание(!) наименование *shan-hu със значение "планински ху", което по същество като цяло и изобщо не е нищо друго освен, както се постулира малко по-горе, ако не възникване и образуване на китайското наименование изцяло и напълно наново, то поне неговото по-нататъшно подкрепяне и допълване, отново на китайска езикова почва, със съдържание на основата и с оглед вече на първично-основното значение на самоназванието на българите или което е същото, неговото доизграждане и от вътрешна, семантико-функционална страна.*

*Ето така и по този начин същевременно неизбежно се стеснява кръгът на езиците, от които евентуално може да води своя произход българското народностно название, до източноиранския скито-сарматски, впоследствие усуно-алански език, а така също и на местата и времето на неговата начална употреба от страна на това източноиранско племе, като название за съседното му българско племе или род, до някоя по-ограничена област от Минусинската котловина, където най-малкото преди V в. пр.н.е. източноиранското племе обитава нейна равнинна част, а българското племе или род – нейна полупланинска или планинска част, именно който различително-отъждествяващ семантичен признак става и номинативен белег основа първоначално на двусъставно наименование под формата примерно на субстантивно-субстантивно словосъчетание с постпозиция на определението и специфично иранската съединителна флексия, подобно на тук съставеното с помощта на хсак. nаδе "человек", мн.ч., им.п. nаδаune [Основы иранского языкознания 1981, 257] свободно словосъчетание *nаδаune-уе bolq или пък не по-малко вероятно с препозиция на определението и по-горе поясненият източноирански родителен падеж като *bolqo nаδаune, резултативното значение на първото от които по-скоро има вида "планински хора", докато значението на второто пък - "хора от планината", т.е. "планинци" и затова може би и повече вероятно.*

*Постоянната или най-малкото достатъчно честата употреба на всяко едно от тези словосъчетания с течение на времето води до изпадането от неговата структура на генерализиращото родово наименование и пренасянето на семантемата "хора" в ядрената сфера на семантичната структура на специфициращото видово наименование определение, едновременно с което ядрената му дотогава семантема "планина" се измества от ядрото към периферията на семантичната структура на това видово наименование, така че като резултат само във фонетико-семиотичния комплекс или по-точно в езиковия знак *bolq се съвместяват и обединяват идиоматически, т.е. сраствайки се в едно семантико-функционално цяло, двете отделни семантеми във вида "хора от планината" или което е същото - "планинци".*

Ето защо нека да припомним, че тъкмо проф. Б. Симеонов, с когото имахме щастието да се познаваме отблизо и на когото дължим много ласкави отзиви за собствената ни езиковедска квалификация, не само ни остави възможно най-дълбоко премислената и компетентно разработената етимология на българското народностно название, както и най-ерудирано-синтезирания критичен преглед оценка на предложените до неговото време етимологии [Симеонов 1976, вж. и срв. Тодоров-Бемберски 2004, 117-123], но именно той целенасочено-подробно проучи и достъпните му преводи на китайските летописи и систематизира и представи в явен вид и в контактолингвистичен аспект редица достатъчно странни и сериозно респектиращи дори обикновено владеещите, познаващи или най-малкото имащи представа за немалък брой генеалого-типологически най-разнообразни езици, езиковеди ориенталисти, структурно-типологически черти и особености на китайския език като предимно моносилабични думи, между III в. пр.н.е. и VIII в. в краесловие само гласна, възходящ дифтонг и два вида n - веларно и палатално, което към началото на Новата ера преминава в зв. ğ [дж] или се изпуска, но преди III в.

пр.н.е. финалът е представен само от фонемите p, t, k, m, n и други такива черти и особености.

Наред с това тъкмо проф. Б. Симеонов най-квалифицирано-компетентно обобщи и своите наблюдения и открития относно етнм българи в смисъл, че "възможната и документирана форма на Името и в старите китайски летописи за времето от III в. до н.е. и V в. от н.е. е пу-ку"; "тази форма е регистрирана стотици пъти в китайските летописи"; в китайския език името бул-гар се превръща в първично пуга/буга, като впоследствие зв. а преминава в зв. у и Името придобива формата пу-ку; "името Пу-ку, с вторични варианти при предаването му чрез транскрипция на европейските езици пу-гу, бугу, е било означение на основен дял, голямо родово обединение и племе и племенно обединение, които влизат в състава на Хунската империя между III в. пр.н.е. и V в. от н.е."; според китайските летописи пу-ку е народ многоброен и притежава голяма войска; племената или народите бу-гу обитават земите между Аму-Даря и Сър-Даря на запад, Байкал, Източна Монголия и китайската провинция Шанси на изток, Иртиш, северните склонове на Алтай и Семиречието на север, почти до Памир и Тибет на юг; източното племе пу-гу чергарува в Източна Монголия, състои се от 30000 юрти, а войската му наброява 10000 души; пу-гу са упорити, безстрашни и неукротими, добиват метал и сами си правят стрели, копия и лъкове; отглеждат два вида коне - бойни, с прекрасни качества, и домашни; жените им са красиви и работливи, изработват красиви гоблени; притежават елитна конна армия, убийците наказват със смърт, на крадците отсичат ръка или крак; престолът на вожда им има емблема златен лъв, само той има право да носи коса, останалите се стрижат до голо [Симеонов 1979, 52-56; ~~1979а, 71-72]* [Добрев 2012, 22-24, срв. Съсълов 2013, 56-59; Tekin 2010, 48-50].

С течение на времето племето пугу се приближава все повече и дори и преминава китайската граница и започва да играе важна роля в ранносредновековната китайска история, при което негови сановници заемат висши постове в китайската войска и администрация. Наред с това в периода VII-IX в. племето пугу е един от основните доставчици на породисти бойни коне за китайската армия. Тогава то се състои от 30 хил. домакинства, което означава най-малко 250 хил. души, и има 10-хилядна войска.

Същевременно и наименованието на племето се променя, като за неговото назоваване се използва не видовият етнм *пугу,* а родовото название *огур*. Постепенно този етноним се видоизменя и придобива облика *ойхор,* кит. *хойху, хуй-гэ* и така става вече възможно и хората от племето да се определят като ойхори пугусци. Всичко това си проличава особено добре от факта, че и предците на уйгурите развъждат породата коне на племето пугу: *Пугу - особое поколение тйелэ, обычаи в общем одинаковы с туцзюэ. Живут на восточной границе Долань[гэ]. Отборного войска [имеют] 10.000 с лишним. С тунло постоянно укрепляют соседскую дружбу. Крайними живут на северном склоне. Раньше подчинялись [кагану] Сйели. После того как потерпели от беспорядков при управлении Сйели, поддались (подчинились) сйеяньто. В годы правления Чжэнгуань (627-649) отправили посланника поднести дань [китайскому] двору. Когда [сйе]яньто были уничтожены, пугуский великий старшина Пофу отправил Лифагэлань Фуяня явиться ко двору и поддаться Китаю.*

Пугу[14] также называются Пугу[15], находятся на восток от Доланьгэ. Палаток 30.000. Войска 10.000. Земля [их] самая северная, нравы жестоки и высокомерны; трудно привлекать [их] и руководить [ими]. Сначала подчинялись туцзюэ, потом поддались сйеяньто. По уничтожении [сйеяньто], их старшина Пофу Сылифа Гэлань-баянь впервые подчинился Китаю. Из их земли сделали [область] Цзиньвэйчжоу, назначили Гэлань-баяня первым увэй-да-цзяньцзюнь, управляющим области (Цзиньвэй). В начале годов правления Кайюань (713-741) [он] был убит Шоулином Пугу, который явился в Шофан, [чтобы] сдаться. Судья казнил его. [Его] сын сказал: «Чувствую милость», и в годы правления Чжидэ (756-758) за заслуги достиг [звания] Шофанского цзйедуши [Кюнер, 14].

Впрочем правомерността и коректността на по-горе разгърнатата етимология се потвърждава още и от факта, че под формата *Bulhi* етнонимът *болк* е засвидетелстван на уникалната древноарменска карта Ашхарацуйц-Светопоказател, като наблюдаваните тук фонетични различия и несъвпадения следва да се отдадат на заемането и адаптацията на етнонима в някой ирански език, най-вероятно староперсийски.

Към началото на IX в., род от племето болк мигрира на северозапад и пресичайки Волга, се установява по земите на днешна Башкирия, където след време, запазвайки относителната си самостоятелност, се присъединява към придошлите по-късно кипчако-башкирски племена. По силата на това и под влияние на башкирската фонетика етнонимът наименование *бурджан* се видоизменя и приема формата *бурзян: 1730 yılında Ufa eyalet idaresince düzenlenen "Başkurt Nahiyeleri Listesi"ne bakılarak, XVI. ve XVII. yy'larda Başkurt boylarının dağılımlarını belirlemek mümkündür. Bu listeye göre Kıpçak, Tamyan, Bürzen, Tabın ve Gayna boyları İk nehri boylarında, yani Başkurdistan'ın batı mıntıkalarında gözükmektedir.*

Başkurtların bir boyu olarak karşımıza çıkan Bürzenler, genel olarak Arap ve Fars kaynaklarındaki Burcanlar ile özdeşleştirilmiştir (Lezina-Superanskaya 2009: 171; Kuzeyev 2005: 142).

Burcanları, Peçenek oluşumu içerisinde kabul eden ve onlar için ısrarla Orta Asya çıkışı arayan Kuzeyev, söz konusu Başkurt boyunun etnik kaynağının Burcanlar olduğunu söylemektedir. Ona göre Burcanların ana kitlesi 840'lı yıllarda Hazar civarına ve batıdaki topraklara akınlarda bulundular ve buralarda onların tarihinde yeni bir sayfa açıldı (Avrupa Dönemi). Sözlerinin devamında Orta Asya'da hiçbir kaynakta Burcan etnoniminin anılmadığını ve Burcan boylarının Asya'daki kendi anavatanlarını hiçbir iz bırakmadan terk etmiş olduklarını belirten Kuzeyev, onların Orta Asya ve Aral bölgesindeki boylardan herhangi bir değil, aksine birçok Asya ve Avrupa halklarının etnik oluşumunda önemli rol oynayan büyük bir boylar federasyonu olduklarını iddia etmektedir (Kuzeyev 2005: 144).

Karşılaştırılabilecek herhangi bir boy ya da kabile adına rastlanmadığını belirten Kuzeyev, Bürzen etnoniminin oluşumunun batıya göçten sonra gerçekleştiğini söylemektedir (Kuzeyev 2005: 142).

Zekiev de Burcanları, Başkurtların oluşumunda yer alan en temel kabilelerden birisi olarak görmektedir (Zekiyev 2006: 82). Onların Bulgarlarla birlikte çeşitli savaşlara katıldıklarını belirten Zekiev, Hazar baskısı neticesinde Bulgarlar ile beraber, batıya ve kuzeye gittiklerini bildirir.

Toparlayacak olur isek, kadim Başkurt boylarından birisi olarak karşımıza çıkan Bürzenlerin, Bulgarlar ile yakınlıkları da göz önüne alınarak, etnik ilişkiler bakımından Burcanlarla alakaldırılması teklifi mümkün gelmektedir. XVI. ve XVII. yy'larda Başkurdistan'ın batı ucunda, Kama nehrinin güney kolu olan İk nehri havalisinde yaşamakta olan olan bu Başkurt boyunun adı, XIX. y.y.'larda bu sahalarda anılmamaya başlamıştır.

Etnik oluşumunu XIII-XIV. y.y.'larda tamamlamış olan bu Türk kavminin kökeni meselesinde görüldüğü gibi, erken Bulgar ve Hun, sonraları ise Kıpçak etnosları ağır basmaktadır. Bu oluşum içerisindeki Kara Bulgar katkısı açıktır ancak, izah edilmesi gereken nokta Karaçay halkının kökenine dair fikir yürütmeler esnasında söylenen Kara Bulgarların Burcan kolundan geldikleri hususudur. "Karaçay-Malkar Halkının Birinci Kültür Festivali Üzerine" isimli eserin sahibi Dilber Kanşay'a göre, Ön Kafkasyalı Hun-Bulgarlardan olan Burcanlar, Karaçay-Malkar halkının ataları idi (Kanşay 1992) . 737 yılında Arap tebliğcilerin aracılığı ile Müslüman olan Burcanlar, X. yy başlarına doğru yerli Ugor kavimleri, Alanlar ve Sabanları da hâkimiyetleri altına alarak siyasi teşekküllerini kurmuşlardır. Söz konusu yeni oluşumun dili olarak da Kıpçak Türkçesi kullanılmıştır.

Kanşay'ın Karaçay-Malkarların ataları olarak doğrudan Burcanları zikretmesi ilgi çekicidir. Burada bizim irdelememiz gereken kısım, oldukça eski devirlerden beri Kafkasların yerli

kavimleri arasında gördüğümüz bu Proto-Türk kavminin, söz konusu oluşumdaki katkısını gösterme konusundadır. İsimleri sürekli olarak Bulgarlar ile birlikte anılan ve akraba olduklarını düşündüğümüz Burcanlar, daimi bir ortak hareket içerisinde Bulgar üst kimliği ve etnik ismi ile birçok oluşumun içerisinde yer almış olabilirler. Belki de bu sürekli ortak hareket sebebiyle birçok kaynak onların isimlerini ayrı bir şekilde zikretme gereği duymamış, Bulgar birliği içerisinde göstermekle kalmıştır. Ancak adlarına daha geç dönemlerde dahi rastlayışımız söz konusu topluluğun hatırı sayılır bir büyüklükte olabileceğini düşündürmektedir. Muhtemelen nüfusça önemli bir sayıyı ihtiva eden Burcanlar, Bulgarlar ile meskûn sahaların büyük çoğunluğuna iştirak etmişler, zaman zaman bu münasebetle isimlerini zikrettirmişlerdir. Bizans ve Rus kaynaklarının Kara Bulgarlar olarak zikrettikleri Bulgar topluluğun içerisinde de Burcan kavminin varlığı olasıdır. Lakin şu aşamada kaynaklardaki sınırlı bilgiler dolayısı ile Karaçay-Malkarların etnik kimliklerini doğrudan doğruya Burcanlar.

Burcanların büyük bir konfederasyon olduğunu ve birçok millete etnik temel teşkil ettiğini belirten Kuzeyev'e göre, Gagauzları da bu cümleden saymak mümkündür (Kuzeyev 2005: 158).

Henüz XVIII. yy başlarında gezgin ve bilim adamlarının, Avrupa'da Gagauzları kastederek, Budzyan ve Budzin Tatarlarının varlığından bahsettiklerini belirten Kuzeyev, bu bağlamda bir ilişkinin olabileceği üzerinde durmaktadır (Kuzeyev 2005: 158).

Asparuh ile birlikte Tuna boylarına gelip, zamanla Bulgarlar ile birlikte Hıristiyanlaşmaya ve Slavlaşmaya başlayan Burcanların olduğu düşünülebilir. Burcan halkının Hıristiyan olup teslis inancının aralarında yaygınlığından bahseden Ebu'l-Fida, Tuna havalisindeki Burcan topluluklarından bahsediyordu. Buradaki boyların daha sonra çeşitli oluşumlarda yer alabileceğini düşünmek mümkündür. Ancak şu aşamada Burcanlar ile Gagauzlar arasındaki etnik bağlantıyı tam olarak açıklayabilmek veya bunu iddia edebilmek bize göre güç gözükmektedir [Üren 2012, 58-63].

Към началото на V в. част от племето болк мигрира в Централна Европа и тук от него остават някои имена, а след разпадането на империята на каган Атилла, род от него се отправя и достига даже и Ирландия. В действителност и мли *Zuatapolug* на предводителя на тези българи като че ли е българско и се етимологизува преспокойно на основата и в рамките на тюркските езици по принцип и на болгарските езици в частност, в които според нас има лекс. **дзи/зи* "кон", вж. *орнм Дзиакан, мли Зиези,* която лексема, както ще се види по-долу, е индоирански заемка в българските езици и диалекти; по-малко вероятно, пак индоиранското по произход, *общтюрк. ата* "баща" и много по-вероятно, по номинативносемантически съображения, пак по-долу доста подробно разгледаната и обоснована като произход, форми, значение и употреба, сасанидоперсийската по произход, но собствено болгарска по статут, принадлежност, структура и функция, титл. *бата,* с фонетичен вариант **вата,* получен в резултат на собствено болгарския преход *б-в,* наречен още спирантизация на зв. *б;* още и *етнм *полг/болг* със същото значение, каквото има и в корена на *етнм болгар* и който етноним е генетична основа на севернодунавското *праб. мли Болуг* на отново споменатия по-долу български бан или жупан в Отвъддунавска България (ЛтИзв-5.1), така също и на по-горе приведеното *мли Болг* от староирландските саги и възрожденската българска историческа литература, но във вторично-производното си значение и употреба на антропоним е налице също така и в *мли Bolgyán* (1009) на управителя на маджарска област в Сирмия, което лично име пък от своя страна, безспорно лежи в основата на *мадж. ойкнм Bolgyán* [Györffy 1988, 128,241], във втората част на който надали трябва да се търси иранско множествено число например, а по-скоро, това е староеврейско-гръцкото по произход *мли Yán,* имащо за съответствие южнодунавското българско *мли Йоан,* съвременното *Иван,* но и *Яни,* всяко едно от които съответно от *сргр. Ἰωάννης* и *Ἰάννης* [вж. Бешевлиев 1992, 189] и разпространено по тези земи най-вече сред секелите българи, след като те много преди приемането на католицизма от крал Стефан през 1000 г., се

покръстват от български монаси в източноправославни черкви и манастири и наред със собственото си секело-българско руническо писмо научават и пишат, както събратята си на юг от Дунава и с гръцки букви, но виж по-нататък например *секл. млфи Ян Хунияди,* което мъжко лично име тъкмо от секелите ще да е преминало и към унгарците в качеството на едно от най-често срещаните и разпространени техни имена в чист вид или като умалително-производното *János*, така че в края на краищата, в един начално-частично декомпозиран вид *млu Zuatapolug* всъщност и в действителност трябва да съдържа и да отговаря на слсъчет. *Дзи-вата Българина,* докато само първата му част вече трябва да отговаря на слсъчет. *хан Дзи* или *Бат-Дзи,* ако се използува по-късният, а може би и синхронен, прабългарски ономастико-синтактичен модел, налице и в добре известното квболг. млu *Бат-Баян.*

Великото Преселение на Народите променя, засяга или влияе и досега върху съдбините на безброй племена и народи, встъпили и преминали през интензивно-ефективен етнолингвистичен контакт и взаимодействие по различно време, в различни посоки и на различни нива, върху необятната и необозрима територия, обградена от пояса, до външния край на който достигат и се установяват източни племена и народи, основно тюрки, и образуван от Северния ледовит океан на север - тюрки и угрофини; от Якутия, Тихия океан, Източен Китай на изток - тюрки и монголи; от Тибет на югоизток - тюрки и монголи; от Индия на юг - вероятно българи и монголите на Великия Могол, и от Афганистан - тюрки и монголите хазара; от Иран на югозапад - тюрки и монголи, Ирак - огузите тюркмени, Египет - къпчаките мамелюки, Балканите - българите авари и болгари, къпчаките кумани и татари, огузите печенеги, узи, гагаузи, турци и кримски татари, и Апенините - прабългари, а до и на запад от Средна Европа - маджарите угрофини, ръководени от българите оногури и предхождани от българите авари и болгари с иранците алани във и подир Западнохунската Империя, след разпадането на която германски племена, наред с които като че ли, много вероятно, но все още недостатъчно пълно и подробно обосновано и доказано поради сравнително оскъдните податки, и прабългарите, известни от някои староирландски легенди и предания като Fir Bolg - Народът Болг, намерили място също така и в нашата възрожденска литература от по-миналия век главно посредством името на старобългарския цар Болг, мигрират чак до Ирландия на северозапад, а от тук някои от тях са принудени да се прехвърлят и в Исландия, докато други германски племена пък мигрират до Швеция и Норвегия на север, но така също и най-после и огузите печенеги и къпчаките кумани в Унгария в по-късно време [вж. и срв. напр. Габровски 2004, 7; Крадин 2003, 137-159; Book of Leinster 2004, 9-43; Invasion Cycle 2004, 2; Pop Jovcho 2004, 1; EncCelt, 562, срв. Голийски 2003, 200-209] [Добрев 2005, 17-55].

С течение на времето етним **болк/булк* преминава и се заема и в средноазиатските източноирански езици, най-вероятно първо в согдийския език, а впоследствие и в аланския език. Тук, по силата на източноиранската фонетика прабългарската съгл. *л* се субституира чрез согдийската съгл. *р,* защото в тези източноирански езици по начало няма съгл. *л* [Основы иранского языкознания 1981, 373]. Ето защо повече от очевидно най-напред собствено согдийска, а впоследствие и аланска фонотактическа интерпретация се явява засвидетелстваната в древнокитайските летописи форма на етнонима *murki,* а така също и формата *пурка,* засвидетелствана в староарменската география, приписвана обикновено на Мовсес Хоренаци.

Същевременно, но вече на територията на Средна Азия, към основата на етнонима етнм **болк/булк* се прибавя и общоиранското мн.ч. *-ан,* под влияние на което пък съгл. *к* се озвучава до съгл. *г.* В средноперскийския език пахлави тази съгласна се субституира и адаптира като *дж,* която впоследствие и при арабските хронисти и географи се замества и съответно изписва и чрез ج (джим). По този ред и начин се получават и формите *болкан, булкан, булган, бурган, бургар, бурджан* и др. Всички тези фонетико-морфологични варианти на българския етноним са наименования не изобщо на тюркско (Р. Кузеев), а на

конкретно българско и още по-определено, на прабългарско племе или племенно обединение. Вариантът *бургар* в частност като че ли е засвидетелстван най-рано в надписа на монети, сечени от прабългарски княз в Средна Азия, където той има вида *pry'ɣ'ly', pry'r ywβw, pwy'r ywβw* "българският княз" [Смирнова 1981, 252-255]: *Pārġar, which was "a prosperous town with much cultivation and very populous" (Hudūd al-Ālam, 1937: 119), was in the Upper Zarafšān region, and the river of the same name had its source in that region. The Fan River, which originated from the Mashā region of Ušrūsana, joined the river Zarafšān near the village of Burgar. Today, the Tajikistani town of Ayni, known until very recently as Pargar and Falgar (Barthold, 1990: 72,86-87,129,182-183), stands exactly at this location. Another Tajikistani city with the same pronunciation, Falgar/Pargar, is situated in the South, near the Afghan border* [Karatay 2009a, 81].

Специално вариантът *бурджан* най-напред се прилага по отношение на средноазиатските, а впоследствие и на кавказките, волжските и дунавските българи [вж. Зуев 2012a, 174, срв. Будаев 2009, 51-52]: *Странично-допълнително, но с изключително голяма доказателна сила потвърждение на всичко това са и фонетико-морфологичните варианти на Етнонима, главно при средновековните арабски писатели, някои от които са оформени с винително-родителния падеж на арабското мн.ч. -ин - блкавин, блкадин, а други пък с безспорно иранското по принцип и най-вероятно със средноперсийското в частност мн.ч. -ан - блкан, булкан, бурджан, борджан, фурджан, форджан [вж. и срв. Тодоров-Бемберски 2004, 150-157]* [Добрев 2012, 11].

***О Борджан-ах**. Что касается до Борджан-ов, то они из потомков Юнана, сына Яфетова. Они веры языческой (маджусиа). Их государство обширное и они воюют с Румами, Славянами, Хазарами и Тюрками. Но из всех этих (народов) наиболее им опасны Румы, по их близости к ним. Между Константинополем и границей царства Борджан-ов - 15 дней. Царство Борджан-ов имеет в длину - 20 дней пути и в ширину - 30. Они не ездят верхом, разве только на войне. И когда Румы заключают с ними мир, они дают Румам дань девушками и мальчиками из пленных Славян. По их обычаям, когда кто у них умрет, то они его кладут в глубокую могилу, и спускают его туда. Вместе с ним они туда же заставляют войти его жену и его слуг и они там остаются пока не умрут. Другие же из них сожигаются вместе с покойником* [Бекри, 6-7].

Приведем для примера описание 5-й секции VI климата "Нузхат ал-муштак" из сочинения Ибн Халдуна: "В южной части пятой секции шестого климата содержится изображение Черного моря, простирающегося точно на восток пролива, [который находится] на границе четвертой секции. Оно пересекает всю эту (пятую. - И.К.) секцию и часть шестой секции, покрывая расстояние длиной в 1300 миль от своего начала и шириной 600 миль. К югу от Черного моря в эту секцию попадает часть материка, которая имеет продолговатую форму и простирается с запада на восток. В западной части [секции] на берегу Черного моря... помещена Гераклея; в восточной части секции изображена земля алан с ее столицей Синопом, [лежащим] на берегу Черного моря. К северу от Черного моря в этой секции расположена земля бурджан, к западу и к востоку - Русь. Все эти страны лежат на берегах Черного моря. Русь окружает землю бурджан, гранича с ней в восточной части этой секции, в северной части пятой секции седьмого климата и в западной части четвертой секции шестого климата".

Оттуда море поворачивает к Матрахе (Тмутаракань), (граничит со страной ар-Русийа (Русь)[9] и страной бурджан (Дунайская Болгария[10]) - а это от реки Данабрис (Днепр) до реки Дану (Дунай), идет к началу пролива ал-Кустантини[11] и приходит к [городу] ал-Кустантинийа, [затем] омывает с востока страну Маказунийа[12] и доходит до того места, где начинается. Длина моря Нитас от начала пролива до крайнего предела [на востоке] тысяча триста миль. В нем [есть] шесть островов"[13].

На южном берегу этого моря, там, где он достигает запада, лежит страна Хараклийа, за нею [следует] страна ал-Калат (Галатия), страна ал-Бунтим (Понт), страна ал-Хазарийа, страна ал-Куманийа (Половецкая степь), [страна] ар-Русийа и земля бурджан.

Древняя Русь представлялась ал-Идриси огромной страной: "Страна на ар-Русийа - большая земля в ширину и в длину"[3]. Границы Руси географ охарактеризовал следующим образом: на западе - Польша[4], на юго-западе - земля бурджан, т.е. дунайских болгар[5], на юго-востоке - Кумания[6], на юге - Черное море[7], на востоке - Волжская Булгария[8], на севере - море Мрака (Северный Ледовитый океан)[9], на северо-западе - город Новгород, не подчиняющийся, по словам ал-Идриси, "ни одному царю"[10].

В 5-й секции VI климата, посвященной описанию земли бурджан Руси и Кумании, дан общий перечень русских городов, а вслед за ним - дорожники с указанием взаимного положения городов и расстояний между ними:...

Любопытно, что арабский ученый второй половины XIV - начала XV в. Ибн Халдун, оставивший в одном из своих сочинений описание карты ал-Идриси, дважды подчеркнул, что Русь и Болгария лежат на побережье Черного моря и имеют общую протяженную границу: по его словам, "Русь окружает страну бурджан" с запада, севера и востока[98].

Как видно, в переработке ал-Идриси данные о Булгаре совершенно определенно относятся к Волжской Булгарии, ибо Дунайскую он знает под наименованием Бурджан[157]. Утверждение же о том, что русы - одно из племен тюрок, сформировалось у ал-Идриси под влиянием книжных сообщении. Оно могло возникнуть, как справедливо заметил В. М. Бейлис, вследствие неверного понимания одного из сообщений о русах в книге Ибн Хаукаля[158], а также в результате соответствующего истолкования слов Ибн Хаукаля о том, что группа русов с центром в Куйабе является "ближайшей" к Булгару. Наконец, русы названы тюрками в одной из рукописей ал-Истахри[159], с которой ал-Идриси мог быть знаком [Коновалова 2013, 43-136, срв. Набиев 2002, 56] [Добрев 2017б, 258-293].

Однако далее в подробном описании земель внутри климатов ал-Мас'уди пользуется схемой, схожей с той, которая представлена в книге ал-Фергани: «Граница пятого климата - море Сирии (Средиземное. - Т.К.) до самой дальней земли Византии (ар-Рум), что у моря, и [проходит] до Фракии и страны бурджан, славян и авар до пределов земли йаджудж и маджудж и (простирается - Т.К.) до границы четвертого климата со

стороны Нисибина». Соседство областей бурджан, славян и авар с Византией и Фракией может опираться на ту же устную традицию, которая заставляла арабских ученых упоминать эти три народа - праболгар (бурджан), славян и авар вместе.

Ученый IX в. Ибн Хордадбех не пользовался теорией климатов, но тоже упоминал эти народы вместе: «Румийа, бурджан, страны ас-сакалиба и ал-абар расположены севернее ал-Андалуса» 8. Ибн ал-Факих (писал в 903 г.), во многом опиравшийся на сочинение Ибн Хордадбеха, повторил пассаж последнего, исключив из него название Византии: «Бурджан, страны ас-сакалиба и ал-абар - к северу от ал-Андалуса» 9. Эти известия можно перевести следующим образом: «Византия [только у Ибн Хордадбеха - Т.К.], страны придунайских болгар, славян и авар расположены севернее мусульманской Испании». Однако переводчица и комментатор текста Ибн Хордадбеха Н. Велиханова предложила гипотезу, по которой Румийа - это Рим; бурджан - «название, данное дунайским болгарам, которые упоминаются в источниках и как булгары. Однако так Ибн Хордадбех мог называть и бургундов, которые в это время занимали обширную область на юге и юго-востоке совр. Франции и Швейцарии; ал-абар, здесь, видимо, "иберы" - древние обитатели Испании; страны ас-сакалиба - это, в основном, страны, населенные славянами; но, судя по источникам, такое название можно отнести и к вообще народам северо-восточной Европы, ибо исторически известно, что в VI-VII вв. места, освободившиеся от передвинувшихся на запад и юг германских племен, были заселены западнославянскими племенами» 10. Интерпретация этнонима ал-абар как «иберы» сомнительна: арабские авторы обычно именовали обитателей Испании ал-иш(с)бан, а население северной, христианской части - «неверными» ал-иш(с)бан» (т. е. немусульманами-испанцами: Ибн Кутайба, ал-Мас'уди, ал-Бакри и др.). Фразу «к северу от Испании» нельзя считать решающей, поскольку ни книга Ибн Хордадбеха, ни сочинение Ибн ал-Факиха (само по себе компилятивное) не содержат достаточных материалов для определения их пространственной ориентации; к тому же авторы используют разные источники. Таким образом, фрагмент не дает ответа на вопрос, к какому народу относится в нем этноним бурджан, однако упоминание трех народов устойчиво.

Не исключено, что перечень трех народов - бурджан, авар и славян - у ряда арабских авторов восходит ко времени существования тесных политических отношений (пра)болгар, славян и авар в Европе вплоть до времени падения Аварского каганата; упоминание их вместе вошло в устную традицию. Подобное применение традиционной информации о давних временах в эпоху, современную автору, весьма характерно для всей арабской литературы. Это хорошо подтверждается известиями Ибн Русте. Выше его имя было упомянуто, когда он называл бурджан в описании климатов земли. Эти сведения были взяты из труда ал-Фергани или кого-то, кто передавал сведения ал-Фергани. Но кроме того, Ибн Русте знал сочинение Харуна ибн Йахъи, побывавшего в византийском плену и написавшего около 900 г. книгу о своих приключениях, из которой сохранились только отрывки в произведениях других авторов. Рассказ Харуна ибн Йахъи в передаче Ибн Русте таков: «Из этого города Рима ты плывешь по морю и путешествуешь три месяца, пока не достигнешь короля бурджан. Ты путешествуешь оттуда по горам и долинам в течение месяца, пока не достигнешь земли франков. Оттуда ты путешествуешь еще четыре месяца, пока не достигнешь столицы Британии. Это большой город на берегу Западного океана, управляемый семью королями» 11. Королем бурджан могли быть: Бозон Вьеннский, который был избран королем Бургундии в 879 г., Людовик, коронованный в 890 г. или Карл Толстый (885-888), который ненадолго объединил восточных франков, лангобардов и западных франков. Сведения о столице Британии относятся к тому времени, когда там существовала гептархия - до 827 г. 12

Таким образом, этноним бурджан встречается и как название бургундов, а не только в сочетании буржан, ас-сакалиба, ал-абар. Ибн Хордадбех, рассказывая со слов бывшего

византийского ленника Муслима ал-Джарми о военно-административном делении Византии, писал, что границами второй византийской фемы Таракии (Фракии или Диррахии? - Т.К.) были «на востоке - стена 13 , наюге - фема Македония, на западе - страна бурджан, с севера - море Хазар (здесь: Черное. - Т.К.). Длина ее - 15 дней пути; ширина ее - 3 дня пути. Здесь 10 крепостей. Третья фема называется Македония, рубежи ее: на востоке - стена, на юге - море Сирии (Средиземное. - Т.К.), на западе - страна славян, а на севере - [страна] бурджан» 14. Едва ли можно сомневаться в том, что здесь названы придунайские болгары.

Ал-Мас'уди рассказал о выкупе пленных арабов в 845 г., когда на свободу вышел Муслим ибн Абу Муслим ал-Джарми. Именно его цитировал в разделе о Византии Ибн Хордадбех, хотя сведений о самом ал-Джарми в сохранившемся варианте его книги нет. Зато ал-Мас'уди писал: «Он (Муслим ибн Абу Муслим ал-Джарми. - Т.К.) занимал высокое положение в ас-Сугуре (арабо-византийской пограничной области. - Т.К.), знал население Византии и ее земли. Ему принадлежат сочинения по истории Византии, их (византийцев. - Т.К.) царях и высших сановниках, об их стране, о путях и дорогах ее, о периодах [благоприятных] для нападения на нее и набегах на нее, о соседних с ними странах [из числа] бурджан, ал-абар, ал-бургар, ас-сакалиба, ал-хазар и прочих» 15. Традиция сохранения имен трех народов присутствует, но названы также ал-бургар - сирийская форма этнонима «болгары» в трудах ал-Мас'уди. Й. Маркварт считал, что речь здесь идет о дунайских болгарах (бурджан) и болгарах на Кубани (бургар) 16, хотя такая идентификация ничем не подтверждается.

Ал-Мас'уди также писал: «[Мы сообщили] известия о стене, которая по-румийски означает Макрун Тайхус, что означает «Длинная стена», она, как мы упоминали, служит преградой между страной бурджан и пятью округами, расположенными за Константинополем. Стена была возведена между двумя высокими горами и находится за огромной рекой, именуемой по-славянски Дунаба (Дунай. - Т.К.), и прочих народов, продвинувшихся на север» 17. Учитывая, что ал-Мас'уди был знаком с византийской традицией, можно предположить, что бурджанами названы (пра)болгары, которые в конце V-начале VI в. нападали на Иллирию, Мёзию и Фракию; в VI в. подпредводительством Котрага переправились на южный берег Дуная; с середины VII в. в нижнее Подунавье пришли другие виды (пра)болгар, которые в VIII в. враждовали между собой, делая вылазки и в сторону Византии 18 . Приходится признать, что ал-Мас'уди, скорее всего, в данном случае использовал разные источники и под именами «бурджан» и «бургар» подразумевал различных болгар, в разные времена действовавших на берегах Дуная.

Итак, восходящие к разным источникам известия о бурджанах могли относиться к (пра)болгарам в Центральной Европе, балканским болгарам и бургундам 19. Если в приведенных примерах можно говорить о применении термина бурджан в отношении (пра)болгар, придунайских болгар либо бургундов с оговоркой, то имеются примеры его использования в отношении придунайских болгар без сомнения.

Ал-Мас'уди рассказывал о Юстиниане Ринотмете, который был сослан на какой-то остров (ал-Мас'уди не называет ни Таврику, ни Херсонес), оттуда Юстиниан бежал и, «оказавшись у царя хазар, обратился за помощью. Там он женился, но не получил того, на что рассчитывал, и ушел к царю бурджан Тарфале». Юстиниан выступил вместе с Тарфалой, царем бурджан, и его многочисленным войском, начал с Абсимаром войну и сверг его. Дело завершилось тем, что Юстиниан стал царем во второй раз и пообещал Тарфале, царю бурджан, что если вернет себе царство, то будет вносить ему ежегодно харадж 20. Понятно, что рассказано о Юстиниане II (685-695 и 705-711), болгарском хане Тервеле (700-721) и Абсимаре, полководце императора Леонтия, убитом Юстинианом в 707 г.

В той же главе ал-Мас'уди сообщает о царе Накафуре, сыне Астабрака, который «погиб в 193 г.х. (25 окт.-14 окт 809 г.) в войне, которую он вел с бурджанами» 21. Речь

идет о Никифоре I Генике, правившем с 802 г.; в 809 г. он начал войну с болгарским царем Крумом (802-814) и погиб в 811 (не 809) г. Эти истории не оставляют сомнений в том, что бурджаны здесь - придунайские болгары. Однако в ряде случает этноним бурджан в сочинениях ал-Мас'уди трудно соотнести с каким-либо определенным народом. Часто ал-Мас'уди применял этноним бургар. Примером использования этого названия, как и неясности для самого автора в отношении народа болгар, является следующий пассаж: «Царь ал-бургар в это наше время, а это год 332 (943), мусульманин, а принял ислам он в дни Муктадира биллахи после 310 (922) года, по причине сна, который он увидел. А сын его уже раньше совершил паломничество и достиг Багдада и привез с собой для ал-Муктадира знамя, савад и деньги. У них есть соборная мечеть. Этот царь совершает походы на Константинополь, с 50 000 всадников и более, и производит набеги вокруг него (города) [и] в страны Румийа, ал-Андалус, землю бурджан, ал-джалалика и ал-ифранджа. От него до Константинополя около 2 месяцев непрестанного пути через обитаемые земли и степи» 22. Этот пассаж давно известен исследователям. Здесь спутаны разные цари и события. Информация относится к разным болгарам - волжским, которые приняли ислам в 922 г. при царе Алмуше, что хорошо известно из «Записки» Ибн Фадлана, и придунайским, чей царь Симеон в это время воевал с Византией 23. На западноевропейские же территории - Италию, мусульманскую Испанию, земли бургундов, галисийцев и франков - между 899 и 955 гг. нападали мадьяры. Следовательно, в путаной картине, нарисованной ал-Мас'уди, под этнонимом ал-бургар угадываются сведения о волжских булгарах, придунайских болгарах и, возможно, мадьярах; бурджанами здесь названо население Бургундии. «Мурикис, царь Рума, послал Абарвизу два миллиона динаров, сто тысяч всадников; кроме того, он послал в подарок тысячу платьев из царской парчи, сотканной золотом красного и других цветов, сто двадцать девушек из царевен бурджан, галисийцев, славян, басков и других народов, соседних с Румом; на головах их были короны из драгоценных камней» 24. Речь идет о византийском императоре Маврикии (правил в 582-602 гг.), который помог сасанидскому царю Хосрову II Парвизу (521-628) в борьбе с Бахрамом Чубином и заключил с Хосровом долгосрочный мир. К сожалению, угадать, кто такие девушки из бурджан, в данном случае невозможно; можно лишь осторожно предполагать, что соседство галисийцев изобличает жительниц Бургундии.

Имя бурджан встречается у ал-Мас'уди также в рассказах об императоре Константине I (306-347). «Он (Константин. - Т.К.) построил его (город. - Т.К.) и дал ему свое имя, которое сохраняется и сейчас. Пока он занимался строительством его, он [получил] новое известие со стороны одного из царей бурджан, которое показалось ему любопытным. Из-за опасения вмешательства одного из персидских царей из рода Сасана и [случились] выход его (Константина. - Т.К.) из Румии (т. е. Рима. - Т.К.) и принятие им веры христианской…» 25. «Константин увидел во сне сияющий крест, а это было в то время, когда он вел войну с царем бурджан, и ему было сказано: "У него (Бога. - Т.К.) проси помощи против твоего врага, и победишь его"» 26.

Ал-Мас'уди писал, что византийский император Феофил (829-842) в 837 г. захватил и разорил крепость Запетру на сирийской границе 28, причем в его войске были, кроме своих воинов, цари бурджан, ал-бургар, ас-сакалиба и другие владыки соседних народов 29. В более поздней «Книге предупреждения и пересмотра» ал-Мас'уди при описании тех же событий не упоминал соседних с Византией народов, а указывал сторонников Феофила - хуррамитов, последователей антиисламского и антихалифского движения в Иране и Средней Азии 30. Видимо, при описании этой войны были использованы разные источники. Не исключено, что этноним бурджан здесь означает бургундов, которые, как и придунайские болгары (ал-бургар) и славяне (ас-сакалиба) служили в гарнизонах византийских войск. Об этом ал-Мас'уди писал: «Вошли многие из них (русов. - Т.К.) в настоящее время в сообщество Византии, подобно тому как вошли армяне, болгары (ал-бургар), а это один из видов славян,

и печенеги из [числа] тюрков. Они (византийцы. - Т.К.) разместили их (представителей перечисленных народов. - Т.К.) гарнизонами во многих своих крепостях, примыкающих к границе Сирии, обратили их против бурджан и других народов, враждебных им (византийцам. - Т.К.) и окружающих их (византийцев. - Т.К.) владения» 31. Здесь тоже нельзя сказать со всей определенностью, кто такие бурджаны: разные наименования болгар, с которыми шли постоянные войны, что не мешало отдельным представителям болгар служить Византии, а не своему царю; это могли быть мадьяры; не исключены и бургунды.

В перечислении тем, которых ал-Мас'уди касался в своих более ранних, к сожалению, не сохранившихся, книгах, он упоминал «о знаменитых сражениях и войнах, происходивших между румийцами, бурджанами, булгарами (ал-бургар), тюрками и прочими народами…» 32. Возможно, здесь ал-Мас'уди имел в виду придунайских болгар или мадьяр, булгар волжских или придунайских (их путаница в представлениях нашего автора была показана выше).

Ат-Табари (838-923), повествуя об осаде арабами Константинополя в 717 г., упомянул о том, что некий отряд бурджан напал на отряд Масламы ибн 'Абд ал-Малика, рыскавший по Фракии в поисках запасов зерна и фуража на зиму 36. Эпизод относится к болгарам во Фракии, которые боролись с арабами как ради собственной безопасности, так и в силу договоренности с византийским императором Львом III (717-741) 37. Ат-Табари упоминает и о византийском императоре Никифоре: «Был в этом году (193/808-809) убит Накафур, царь Рума, в войне с бурджанами…» 38.

Однако у Йакута есть и более конкретные сведения о бурджанах: «Бурджану: с [буквой] "джим". Страна со стороны (т. е. из областей. - Т.К.) ал-хазар. Сказал: Звездочеты [говорят], что она в шестом климате, ее долгота - сорок градусов и широта сорок пять градусов; мусульмане нападали на нее в дни 'Усмана – да благословит его Аллах!» 64. Есть мнение, что страна бурджан в этом отрывке должна находиться близ Кавказа - на том основании, что халиф Осман (644-656) воевал «с хазарами на территории современного Дагестана к северу от Дербента» 65

Подробные сведения о бурджанах содержатся в анонимном труде «Мухтасар ал-аджа'иб», о котором шла речь выше 73: «Рассказ о царстве ал-бурджан. Что касается

ал-бурджан, то они из числа потомков Йунана, сына Йафета, и их царство большое и обширное, и они воюют с ар-Рум, ас-сакалиба, ал-хазар и ат-турк, и самый сильный народ в войне с ним - ар-Рум. И между ал-Кустантинийа и страной бурджан 15 дней пути, и само царство бурджан имеет размеры 20 дней пути на 30 дней пути, и вся область бурджан огорожена валом, в котором есть проемы, подобные окнам, и этот вал имеет ров, а селения находятся за валом. Люди бурджан - огнепоклонники, и у них нет священной книги, и их кони, которые предназначены для войны, всегда пасутся на пастбищах, и никто из них не садится верхом на них, кроме как во время войны, и если найдется человек, который сел верхом на боевого коня в другое время, они убивают его. Когда они выступают на войну, они строятся в ряды и помещают лучников перед собой и располагают позади строя семьи и детей» 74.

В своей книге ал-Хорезми упомянут также в шестом климате город Бурджан с иными координатами, чем «центр страны бурджан», и эти координаты показывают территорию Придунайской Болгарии 87.

Упоминание этнонима, близкого к арабо-персидскому наименованию народа бурджан, могло появиться вследствие традиции, восходящей к византийским и сирийским авторам: так, у Агафия Миринейского, Иордана, Прокопия Кесарийского упоминаются вуругунды (в переводе Н. В. Пигулевской - бургунды) как часть гуннов, перешедших в начале V в. Меотиду, причем не исключено, что данные относятся к некоему еще более раннему автору 92. «Вероятно, источником служили устные рассказы, а единого письменного источника не существовало... Указания конкретных географических объектов следует считать позднейшими обработками византийских авторов, которые связали древнюю легенду с событиями своего века» 93.

Таким образом, чтобы с известной долей определенности угадать, кто такие бурджаны, надо в каждом конкретном случае выявить контекст, в котором тот или иной автор называет этот этноним, поскольку ясно, что арабские авторы использовали этноним бурджан для обозначения самых разных народов 95, проживавших в различных частях Европы 96. Можно предполагать с известной долей вероятности, что этноним употреблялся в силу устной традиции, известной арабским авторам, поэтому и применялся к самым различным народам [Калинина 2013, 193-213].

През Ранното Средновековие българите бурджани имат още и една сравнително деликатна, но високо-отговорна задача: *А пък други племена от жени обитават една област на този климат и с тях не живеят мъже. На гръцки се наричат амазонки; те винаги си отрязват дясната гърда и я обгарят с огън, за да ù попречат да се развива и да бъдат готови за война и битка. Те също се наричат Al-Kharouniat [мъжкарани], защото Самирис ги победи и изби всичките техни мъжки деца. Поради тази причина те са задължени да не отглеждат мъжки отрочета, а само женски. Веднъж в годината те напускат границите на своята страна и отиват в земите на бурджаните (Bourdjans), където мъжете на борджаните ги опложда и те зачеват; след това те се завръщат в своите местоживелища. Те винаги са готови за война и битка. Никой учен не поставя под съмнение този факт и не отрича истинността на тяхната история, така, както ние я известяваме, и никой не я оспорва* [Гюзелев 2007, 360-362].

Език на българското племе болги

През Късната Античност и Ранното Средновековие българските племена и народи се разпростират и заселват между Тихия океан и Атлантическия океан от изток на запад и между Северния ледовит океан и Индийския океан от север на юг. Чувашкият език е пар-екселанс прабългарски език и неговият речников фонд съдържа не десетки, а може би дори и стотици хиляди лексикални единици. За нуждите на настоящото изследване обаче ние се абстрахираме от този безспорен факт, за да забележим, че неимоверно огромен брой български думи и имена се съдържат във всеки един от езиците в рамките на така очертания

географски ареал и на първо място по време и обем, в китайските диалекти и езици, които при това още от най-древно време са и писмени или самата китайска история е отразена и описана в древнокитайските летописи.

В древнокитайските летописи са съхранени стотици, а може би дори и хиляди български имена и думи, както и едно двустишие за болгарското племе булк, кит. *пугу*. Езикът е първоначално-уникалният, най-точно-безпогрешният и най-сигурно-надеждният етнодиференциращ и идентифициращ белег и критерий, защото в неговата семантична структура се съдържа и носи в превърнато-снет вид цялата без остатък материална и духовна култура на съответния етнос, като се започне от момента на нейното зараждане и се премине през всеки един етап от нейното историко-географско състояние и развитие. Днес вече българската езиковедска наука разполага с достатъчно обемист корпус от лексико-граматични единици на прабългарските езици и диалекти, научноквалифицираният и безпристрастно-непредубеденият анализ на който най-недвусмислено сочи и доказва, че тук става въпрос единствено и само за особен вид тюркски език, следователно и самите прабългари са тюрки по произход и първично-изходна етническа принадлежност. По силата на всичко това и централно-водещото ядро на централноазиатските хунну/сюнну са прабългари или болгари от Тюркското етнолингвистично семейство.

Езикът на племето болги в основата си и като цяло е тюркски по произход, взето и казано пределно обобщено за случая или на нивото и с оглед на неговия най-общ род; български/булгарски, взето и казано по-малко обобщено или на нивото и с оглед на неговия по-близък род; прабългарски/болгарски, взето и казано конкретно на нивото и с оглед на неговия най-близък род и болгски, взето и казано възможно най-конкретно или на нивото и с оглед на неговия специфичен вид. Днес вече не само българската, но и цялата световна наука Българистика разполага с достатъчно обемист корпус от лексико-граматични единици на българските езици и диалекти, съществено-значимата част от които са откритите, разчетени и преведени в последно време немалко на брой надписи и цялостно-свързани текстове.

Първото и единствено най-сигурно-надеждно и безспорно-неопровержимо свидетелство и доказателство за това, че Пугу от древнокитайските летописи са непременно и във всички случаи българи, казано най-общо, и болгари, възможно най-конкретно, се крие и съдържа в българските имена и думи, съществуващи и открити пак в тези летописи. При това известна част от тези имена и думи се характеризират със силно диференциращите и същевременно идентифициращите ги именно и единствено само като български, фонетични белези д-р-л. Но китайска по произход е не единствено основната титулатура на Първото българско царство, заета и разпространена в почти всички европейски страни [Добрев 2020; ~*~2020а; ~*~2020б], а и думите *буква, книга, печат*, „върху които се е градила и се гради до днес не само и не просто културата, но и цивилизацията на славянските народи“ (Вл. Хънтов).

Езикът е сложна семиотична система, структура от структури с различен състав, обхват и степен на сложност. При нейното членение в едно от възможните направления се обособяват двете основни сфери на езика - лексика и граматика, първата от които включва и представлява по същество неговият речников фонд, цялото количество от думи в езика, които съществуват и се използват в него по протежение на историческото му развитие. Лексикалната сфера на езика се характеризира със специфична полева организация, тя също се състои от по-частни системи, образуващи се на основата и обединяващи думи с еднаква денотация или номинативна функция спрямо реалните предмети, действия и признаци.

Според своята природа и характер тези групи от думи се разпределят, обединяват и образуват съответно ядрото или периферията на лексикалната сфера на езика - в ядрото се разполагат някои предметно-тематични или лексико-граматични групи като названията на частите от човешкото тяло и съответните им действия и качества, облекло и части на

облеклото, жилище, покъщнина и предмети от бита, роднински названия, природа и форми на местността, атмосферни и природни явления, домашни и диви животни, местоимения и числителни имена и други такива, които са тясно и непосредствено свързани с ежедневната сетивнопрактическа дейност на човека и съществуват и се използват в езика още от най-ранните периоди на неговото развитие.

Думите названия от предметно-тематичните и лексико-граматичните групи в рамките на ядрото са нарицателни имена, т.е. те означават и наименоват не един отделен обект, а цял клас от предмети, действия и признаци. Един отделен, индивидуален предмет означават и наименоват собствените имена, които са производни и вторични спрямо първите и образуват основната, по-голямата част от периферията на езика. Съществена за случая характеристика на ядрената част на лексикалната сфера е нейната сравнителна непроницаемост и устойчивост във времето, докато на периферната част е присъща твърде голяма подвижност и проницаемост, бърза и лесна заменяемост и затова повече или по-малко от собствените имена в даден език може да бъдат сменени и изместени от заети от други езици готови собствени имена или пък от имена, образувани в същия език, но на основата на преминали от други езици, думи.

Останалият и достигнал до наши дни език на българското племе болги се състои от апелативна лексика(1), етноними, титли и хрононими(2), антропоними, теоними и топоними(3), някои от които тук са с повече от един фонетичен вариант според броя на източниците, в които е засвидетелстван, а така също и от словообразувателни и словоизменителни суфикси(4). Той е ексцерпиран от долупосочените по-основно-главни първични и вторични източници като речници, исторически извори и собствени или чужди специално-индивидуални изследвания [Абаев; Бань; БЕР; ВедаСл; ДТС; ЭСТЯз; ЭСЧвЯз; Каланкатуаци; Кюнер; Молчанова; НГ; Приск; РкБГв; СлДСЯз; Сыма; Фань; Фасмер; DLT; Doerfer; EDAL; Gombocz; John; Justi; Kiss; Michel; Moravcsik; Баскаков 1978; Бешевлиев 1981; ~*~1992; Василев 2013; Въжарова 1976; Гукасян 1981; Добрев 2005; ~*~2007; ~*~2011; ~*~2012; ~*~2012а; ~*~2015; ~*~2015а; ~*~2016; ~*~2017; ~*~2017а; ~*~2017в; ~*~2019; ~*~2020; ~*~2020а; ~*~2020б; ~*~2020в; ~*~2021; ~*~2021а; ~*~2021б; ~*~2021в;

Добрева 2008; Дыбо 2007; ~*~2013; Златарски 1970; ~*~1971; Кузьмин 1974; Левитская 1976; Малолетко 2004; Малявкин 1981; ~*~1989; Менгес 1979; Москов 1981; ~*~1988; ~*~2000; Сисорна 2012; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2001; ~*~2006; Тайшань 2012; Таскин 1984; ~*~1989; Тишин 2019; Ханмагомедов 1998; Хънтов 2005; Шервашидзе 1989; ~*~1990; Bailey 2011; Brosseder 2018; Ceylan 1994; Chen 2012; Choi 2016; Clauson 2017; Demirel 2017; Di Cosmo 2018; Golden 1992; ~*~2016; ~*~2019; Green 2015; History of Civilizations 1994; Högström 2021; ~*~2022; Huns 2013; İnayet 2006; Karatay 2009; Maenchen-Helfen 1973; Obrusanszky 2011; Pritsak 1982; Sims-Williams 2001; Şen 2013; Tekin 1987; ~*~1993]:

1. Апелативна лексика: аил bajan pujan balq balq bolq

2. Етноними, титли и хрононими:

Bayarḳu	Bō-hū bĭ gān jù	Дужу	Сыцзинь
Pa-ye-kou	hăi hé bĭ xī hé	Эльтабир	Tägräg
Bá-yĕ-gŭ	yang	Софу эльтабир	T'ong-lo
Блкадин	Po-lo	Chuolu Fou-lo	Tóng-luó
б.л.г.д	Bó-luò	Fù-luó	Toŋra Tou-'lo
богу	b'âk-lâk	p'i̯uk-lâ	Dú-luò
бугу	Polq	Hiong-nou	d'uk-lak
бокут	Пугу	Hún	T'ou-jou-ho
Bō-hū	Pugu	Ḫun	Tŭ-rú-hé
boqu	Pú-gŭ	Hou-sie	t'uo-ńźi̯wo-γuət
Bugut	Pukiu	Hú-xuē	тутук
buqut	Pu-chou	γuk-si̯ät Hsia	увэй-да-
boqut	P'ou-kou	irkin	цзяньцзюнь
Bākū	Pulq	k'i-kin	Uygur
Boḳut	Chou	qí-jīn	Хэци
Буку	Murki	g'ji̯e̯-kiən	Хусйе
Bolq	болкан	irkin	Цзйедуши
Bulh	булкан	Мэньжэнь	Цзйехунь
Bulq	булган	Mong-tch'en	цюй-чжан
Bulugen	бурган	Méng-chén	цю
Bulugu	бургар,	mung-d'i̯ĕn	Чжэнгуань
Buliugu	бурджан	Софу Сылифа	ши-си ду-ду
Lu	бурзян	säbüg	ю у вэй да
b'uək-kuət	Bürzen	Сылифа	цзян-цзюнь
Po-hou	блкавин	Shanhu T'ie-Io	Wei-ho
pi kan kiu hai	блкадин	Sseu-kie'ler	Wéi-hé
ho pi si	Zuatapolug	Sī-jié, si-kiet	jwe̯i-γuət
ho yang	ду-ду	Sıḳır Tiĕ-lè	

3. Антропоними, теоними и топоними:

Болу-хоу	gē-lán fù-yán	ʔit-li tʂh	Duluoshui
Bolgyán	ka-lam *buw	yat-pɦa:t	И-ту
Pārġar	h-jian	il čor bar/il čor	yĭ-tū
Falgar	ka-lam	baš/il čor baz	ʔit-dwət
Бугу-Хадаги	fɦjyw`/fɦuw`-	İ-li ch'o-pa	ʔit-tɦut
Булучжэнь	jian	Пугу-чжэнь	iltür
Гэланьбаянь	Ko-lan Pa-yan	Pu-chou	Кайюань
Кэлань Баинь	И-ли Чо-ба	Пу-гу чжоу	Минчень
гэ-лань	ʔit-liˈ/liˈ tɛ h	ду-ду-фу	Софу
фу-янь	wiat-bəɨt/bɛ:t	Shan-hsi	Toġlaġ

Tola Xiōng-nú Houen	Цзиньвэй-чжоу	Шао-мо dʑiak-ma	ɕiat-tɕiă/tɕi ʂiat-tʂi
Tzung-huei	Цзунь	ʂɦiak-mua	šatči
Хуайэнь	Чан	jaɣma	Шоулин
Хуай-энь	Ch'ang	Ше-царевна	
	Чун-вэй	Шэ-чжи	

4. Словообразувателни и словоизменителни суфикси: -ад -ут -ut -ar -ан -ин -ɣ

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

(заглавията от Интернет са с годината, през която са свалени, и се цитират със страницата от личния презапис)

И З Т О Ч Н И Ц И

Абаев - В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1-4. Ленинград, 1958-1989.

Багратиони - Давид Багратиони, История Грузии. Интернет, 2013.

Бань - Бань Гу, История ранней династии Хань. Интернет, 2012.

Бекри - Ал-Бекри, Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Интернет, 2010.

БЕР - Български етимологичен речник, т. 1-7. София, 1971-2010.

Бичурин - Бичурин Н. Я. [Иакинф], Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, ч. 1-3. Интернет, 2012.

БКзРСл - Большой Казахско-Русский Словарь. Интернет, 2006.

БКтРСл - Большой Китайско-Русский Словарь. Интернет, 2013.

БКтТРк - Джан Сун-Фън, Българо-китайски тематичен речник. София, 1969.

ВедаСл - Веда Словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянстко доба, кн. 1. Београдъ, 1874.

ВедаСл - Веда Словенах. Обрядни песни от язическо врѣмя, кн. 2. С.-Петербургъ, 1881.

ДТС - Древнетюркский словарь. Ленинград, 1962.

ЭСВхЯз - И. М. Стеблин-Каменский, Этимологический словарь ваханского языка. Санкт-Петербург, 1999.

ЭСИЯз - Расторгуева В. С., Д. И. Эдельман, Этимологический словарь иранских языков, т. 1-3. Интернет, 2016.

ЭСТЯз - Этимологический словарь тюркских языков, буквы а-с. Москва, 1974-2014.

ЭСЧвЯз - Федотов М. Р., Этимологический словарь чувашского языка, т. I-II. Чебоксары, 1996.

Каланкатуаци - Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк. Ереван, 1984.

КзРСл - Казахо-русский словарь. Интернет, 2017.

Кюнер - И. В. Кюнер, Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1987.

ЛНб - Лично наблюдение.

ЛтИзв - Латински извори за българската история, т. 1,2,3,5.1. София, 1958, 1960, 1965, 2001.

Молчанова - Молчанова О. Т., Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1979.

МРСл - Юрий Кручкин, Монгольско-русский словарь. Интернет, 2016.

Никитин - Хождение за три моря Афанасия Никитина. Интернет, 2009.

НГ - Найден Геров, Речник на българския език, т. 1-6. София, 1975-1978.

Приск - Приск Панийский, Сказания Приска Панийского. Интернет, 2019.

Прокопий - Прокопий Кесарийский, Война с готами, кн. VIII (Книга IV Войны с готами). Интернет, 2015.

Прс - Преса

РкБГн - Антонова-Василева Л., Г. Митринов, Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско. София, 2011.

РТСл - Русско-татарский словарь. Москва, 1984.

СлДСЯз - Словарь древнѧго славѧнскаго ѧзыка, составленный по Остромирову Евангелію. С.-Петербургъ, 1899.

Сыма - Сыма Цянь, Исторические записки Ши Цзи, гл. 110. Повествование о сюнну. Интернет, 2012.

Сыма_3 - Сыма Цянь, Исторические записки Ши Цзи, глава 23. Ли Шу - Трактат об обрядах. Интернет, 2012.

Сыма_4.1 - Сыма Цянь, Исторические записки Ши Цзи, глава 1. У Ди Бэнь Цзи - Основные записи о деяниях пяти императоров. Интернет, 2018.

Сыма_4.2 - Сыма Цянь, Исторические записки Ши Цзи, глава 5. Цинь Бэнь Цзи - Основные записи о деяниях Дома Цинь. Интернет, 2018.

Сюаньлин - Фан Сюаньлин, История династии Цзинь, ч. 1-2. Интернет, 2012.

Сюй - Лю Сюй, Старая история династии Тан. Интернет, 2012.

Фань - Фань Е, История поздней династии Хань. Интернет, 2012.

Фасмер - Фасмер М., Этимологический словарь русского языка, т. 1-4. Москва, 1986-1987.

Чжэн - Вэй Чжэн, История династии Суй. Интернет, 2017.
Шоу - Вэй Шоу, История династии вэй. Интернет, 2016.
Юэ - Шэнь Юэ, История династии Сун. Интернет, 2017.
AiWb - Christian Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch. Berlin, 1961.
Clauson - Clauson G., An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972.
DLT - Kaşgarlı M., Divanü Lûgat-it-Türk, c. 1-4. Ankara, 1998-1999.
Doerfer - Doerfer G., Türkische und Mongolische Elemente im Neupersishen, Band I. Mongolishe Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1963.
~*~Türkische und Mongolische Elemente im Neupersishen, Band II-III. Türkische Elemente im Neupersishen. Wiesbaden, 1965-1967.
EDAL - Starostin S. A., A. V. Dybo, O. A. Mudrak, An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Internet, 2016.
EDPIELng - An Etymological Dictionary of the Proto-Indo-European Language. Internet, 2017.
Eren - Hasan Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara, 1999.
Gombocz - Z. Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. - Mémoires de la Société Finno-ougrienne, t. 30. Helsinki, 1912.
Hanshu - The Western Regions according to the *Hou Hanshu.* Internet, 2014.
Huan - Yu Huan, The Peoples of the West from the *Weilue.* Internet, 2013.
Hudud - V. Minorsky, Hudud al-'Alam - The Regions of the World. Internet, 2019.
John - The Chronicle of John, Bishop of Nikiu. Internet, 2013.
Justi - F. Justi, Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895.
Kiss - Kiss L., Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára, köt. 1-2. Budapest, 1988.
Michel - Chronique de Michel le Syrien, Tome II. Paris, 1901.
MngEnglDict - Mongolian English Dictionary. Internet, 2003.
Moravcsik - Gyula Moravcsik, Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker ın den Byzantinischen Quellen. Internet, 2011.
Names - Zoroastrian names (Based on C. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch).* Internet, 2016.
Skok - Skok P., Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, t. 1-4. Zagreb, 1971-1974.
TRSz - Türkçe-Rusça Sözlük. İstanbul, 1989.

Ц И Т И Р А Н А Л И Т Е Р А Т У Р А

Абаев В. И., Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. Интернет, 2014.
Абаев Н. В., Материалы из доклада Генерального директора ЮНЕСКО Ирины Боковой. Интернет, 2013.
Абрамзон С. М., Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Интернет, 2012.
Аристовъ Н. А., Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей и свѣдѣнія объ ихъ численности. Интернет, 2009.
Арсал С. М., Тюркская история и право. Интернет, 2008.
Артамонов М. И., Авары. Интернет, 2011.
Бакалов Г., Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии). София, 1955.
~*~За някои особености на българската ханска титулатура. – Векове, 1981, № 2.
Балуева Т. С. и др., Становление и динамика облика населения Сибири и Казахстана. Интернет, 2014.
Баркова Л. Л., И. И. Гохман, Происхождение ранних кочевников Алтая в свете данных палеоантропологии и анализа их изображений. Интернет, 2017.
Бартольд В. В., Тюрки. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. Интернет, 2009.
Барфилд Т. Дж., Опасная граница. Кочевые империи и Китай (221 г. до н. э.-1757 г. н. э.). Санкт-Петербург, 2009.
Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969.
~*~ Еще о тюркизмах „Слова о полку Игореве“. - Памятники литературы и искусства XI-XVII веков. Москва, 1978.
К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. – Советская тюркология, 1987, № 5.
~*~К вопросу о классификации тюркских языков. Интернет, 2007.
~*~К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. Интернет, 2010.
~*~Алтайская семья языков и ее изучение. Интернет, 2015.
Бембеев Е. В., А. Н. Команджаев, Происхождение хунну в свете данных археологии, антропологии и анализа письменных источников. Интернет, 2015.
Бернштам А. Н., Очерк истории гуннов. Интернет, 2013.
~*~Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). Интернет, 2014.
~*~Н. Я. Бичурин (Иакинф) и его труд "Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена". I. Основные вехи жизни и деятельности Никиты Яковлевича Бичурина (1777-1853). Интернет, 2015.
Бешевлиев В., Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.

~*~Първобългарски надписи. София, 1992.
~*~Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.
~*~Първобългари. София, 1984.
~*~Прабългарски епиграфски паметници. Интернет, 2009.
~*~Български рунни надписи. Интернет, 2012.
~*~Прабългарски епиграфски паметници. Интернет, 2014.
Бичурин Н. Я., Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. Алматы, 1998.
Бичурин И., Кто таковы были монголы. Интернет, 2015.
Бобров Л. А., Ю. С. Худяков, Военное дело сяньбийских государств северного Китая IV-VI вв. н.э. Интернет, 2017.
Божилов Ив., В. Гюзелев, История на Средновековна България VII-XIV век. Интернет, 2014.
Боровкова Л. А., Царства "Западного края" во II-I веках до н.э. (Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям "Ши цзи" и "Хань шу"). Москва, 2001.
~*~Кушанское царство (по древним китайским источникам). Москва, 2005.
~*~Запад Центральной Азии во II в. до н.э.-VII в. н.э. (историко-географический обзор по древнекитайским источникам). Интернет, 2012.
Боталов С. Г., Гунны и Тюрки (историко-археологическая реконструкция). Интернет, 2013.
~*~О гуннах европейских и гуннах азиатских. Интернет, 2014.
Бромлей Ю. В., Очерки теории этноса. Москва, 1983.
Будаев Н., Западные тюрки в странах Востока. Интернет, 2009.
Булгарские языки. - Википедия. Интернет, 2013.
Булгарский ротацизм. - Википеди. Интернет, 2013.
Бураев А. И., К вопросу о происхождении хунну. - Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Интернет, 2017.
Вайнберг Б. И., Э. А. Новгородова, Заметки о знаках и тамгах Монголии. Интернет, 2016.
Ваклинов Ст., Изкуство и духовна култура на езическа България. Интернет, 2011.
~*~Формиране на старобългарската култура VI-IX век. Интернет, 2012.
Василев В., Прабългарската лексикална съставка в българския език (исторически обзор и речник). Интернет, 2013.
Великая Китайская стена. - Википедия. Интернет, 2017.
Виноградов А.Ю., Комар А.В., Институт тудуна и хазары в Юго-западном Крыму VIII-начала IX в. в контексте новых данных эпиграфики. Интернет, 2016.
Владимірцовъ Б., Турецкіе элементы въ монгольскомъ языкѣ. Интернет, 2015.
Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос, языки, религии. Интернет, 2016.
Въжарова Ж. Славяни и прабългари (По данни на некрополите от VI-XI в. от територията на България. София, 1976.
Вышивка разоблачила древних жрецов. Интернет, 2012.
Гмыря Л. Б., Страна гуннов у Каспийских Ворот. Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов. Махачкала 1995.
Гроссе Р., Империя степей. История Центральной Азии. Интернет, 2008.
Грумм-Гржимайло Г. Е., Западная Монголия и Урянхайский край, т. 2. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. Интернет, 2014.
Гукасян В. Л., Об одной древнетюркской письменности. - Советская тюркология, № 5, 1981.
Гумилев Л. Н., Древние тюрки. Москва, 1993.
~*~Хунны в Китае. Санкт-Петербург, 1994.
~*~Динлинская проблема. Пересмотр гипотезы Г. Е. Грумм-Гржимайло в свете новых исторических и археологических материалов. Интернет, 2008.
~*~Открытие Хазарии. Интернет, 2008а.
~*~Древние тюрки. Интернет, 2009.
~*~Таласская битва 36 г. до н.э. Интернет, 2012а.
~*~История народа Хунну. Интернет, 2012б.
~*~Хунну в Китае. Интернет, 2012в.
~*~Древние тюрки. Интернет, 2015.
Гуриев Т. А., К характеристике монголизмов в осетинском (аланском) языке. - Вопросы иранской и общей филологии. Интернет, 2016.
Гюзелев, В., Мъжете на борджаните опложда̀т амазонки и те зачеват (Из „Всеобща история" на Агапий Манбиджи от X в.). - Известия на Старозагорския исторически музей № 2, 2007.

Давыдова А. В., С. С. Миняев, Художественная бронза сюнну. Новые открытия в России - Археологические памятники сюнну, Вып. 6. Санкт-Петербург, 2008.

Дашибалов Э. Б., Древний этап истории монголоязычных народов. Интернет, 2017.

Дёрфер Г., Можно ли проблему родства алтайских языков разрешить с позиций индоевропеистики? - Вопросы языкознания, 1972, № 3.

Дэвлет М. А., О происхождении минусинских ажурных поясных пластин. - Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Москва, 1976.

Димитров Хр. България и номадите до началото на XI век. Пловдив, 2011.

Димов Г., Българите в Южна Италия през Средните векове (от VI-XI век). - Quod Deus Vult! Сборник в чест на професор дин Красимира Гагова. София, 2013.

Добрев Ив., Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. София, 2005.

~*~Хрононимът *алем* и собствено тюркският произход на суфикса *-ем* в имената на месеците от прабългарския календар. – Научни приноси в памет на проф. Константин Попов. София, 2007.

~*~Прабългарите - мост за разпространение към Запада на културните постижения на народите от Изтока. - Приносът на българската култура за Интеркултурата на 21 век. София, 2007а.

~*~Произход на името ***българи.*** - Името в паметта на езика. Сборник в памет на професор Борис Симеонов. София, 2008.

~*~Българите за руския народ, държава и култура. София, 2011.

~*~Названието *Балкан* и българските имена в общобалкански и източноезиков контекст. - Bulgarian Names of Eastern Languages Origin. Internet, 2012.

~*~Етимон и апелатив на българското народностно название. - Bulgarian Names of Eastern Languages Origin. Internet, 2012а.

~*~Пет ирански титли в прабългарския език. - Иран и България в огледалото на Историята (Минало, настояще, перспективи). София, 2015.

~*~Иранската по произход прабългарска титла „авит“. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2015а.

~*~Източноиранската по произход прабългарска титла *багатур* - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2016.

~*~Персийската по произход прабългарска титла *багаин* в нейния основен лексико-ономастичен контекст. - Iran and Europe in the Mirror of History (Conference of the Department of Iranian Studies in Sofia University „St. Kliment Ohridski”). София, 2017.

~*~Персийската по произход прабългарска титла *багаин* в нейния основен лексико-ономастичен контекст. - Bulgarian Names of Eastern Languages Origin. Internet, 2017а.

~*~Българите на територията на Средна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017б.

~*~Българите и Великата китайска стена, ч. 1. Българите афанасиевци в Минусинската котловина. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017.

~*~Българите и Великата китайска стена, ч. 2. Българите по земите на Централна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017а.

~*~Прабългарското име на цар Борис Кръстител. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017в.

~*~Етнонимът *хунк-хунгар* като самоназвание на Атиловите и Аспаруховите българи. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2019.

~*~Тамгата хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло в нейната представителна функция (разширен вариант). - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2019а.

~*~Тамгата хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло в нейната представителна функция. - Епохи, 2019б, № 1.

~*~Спасяването на Светия Кръст Господен от страна на българите на хан Кубрат. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2019в.

~*~ Китайските по произход прабългарски титли *бан* и *жупан* на сановници от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020.

~*~Китайските по произход прабългарски титли *канартигин, сю-биги, таркан* и *турун* на сановници от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020а.

~*~Китайските по произход прабългарски титли *каган* и *хан,* с *кавхан,* на владетели от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020б.

~*~Преславският надпис. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2021.

~*~Прабългарските надписи по съдовете на българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2021а.

~*~Български рунически надписи в Европа през Късната Античност и Ранното Средновековие. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2021б.

~*~Златните съкровища на българите спасители на Светия Кръст Господен. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2021в.

~*~Кремацията като основно-главен способ за погребение при българите от Евроазия през Късната Античност и Ранното Средновековие. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2022.
Добрева А., Иранизми в българския език. София, 2008.
Дыбо А. В., Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. Москва, 2007.
~*~Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков. Интернет, 2013.
~*~Сюнну-Гунны. Кто же они? Интернет, 2013а.
Егоров Н. И., Проблемы хронотопологической стратификации чувашско-монгольских лексических параллелей и их историческая интерпретация. Интернет, 2010.
~*~Некоторые методологические подходы к этнокультурной идентификации кочевнических древностей Евразийских степей. Интернет, 2014.
~*~Этимологический словарь тюркских языков, том 9 (дополнительный). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. Интернет, 2015.
~*~Булгаро-чувашский язык в Евразийском геополитическом пространстве в последние два тысячелетия своей истории. Интернет, 2017.
Эрдейи И., Исчезнувшие народы. Авары. Интернет, 2014.
Жужаньский каганат. - Википедия. Интернет, 2014.
Загадки. - Восточная литература. Интернет, 2016.
Закиев М., Происхождение тюрков и татар. Интернет, 2008.
Засецкая И. П., Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V). Санкт-Петербург, 1994.
Засецкая И. П. и др. Морской Чулек: Погребения знати из Приазовья и их место в истории племен Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху. Санкт-Петербург, 2007.
Захарова И. В., Двенадцатилетний животный цикл у народов Центральной Азии. Интернет, 2014.
Златарски В., История на българската държава през средните векове, т. I. История на Първото българско царство, ч. I. Епоха на хуно-българското надмощие (679-852). София, 1970.
~*~ История на българската държава през средните векове, т. I. История на Първото българско царство, ч. II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018). София, 1971.
Зуев Ю. А., Тамги лошадей из вассальных княжеств. Интернет, 2012.
~*~Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Интернет, 2012а.
~*~Самое сильное племя. Интернет, 2013.
~*~К этнической истории усуней. Интернет, 2016.
Иванцов А., Монгольская календарная система. Интернет, 2007.
Илиева Л., Езикът на китайските хуни сюнну (匈奴語). Общи данни. Интернет, 2017.
Иностранцев К. А. Хунну и Гунны. Разбор теорий о происхождении народа Хунну китайских летописей, о происхождении европейских Гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов. Интернет, 2012.
Исаев М. И., Скифский язык. - Языки мира: Иранские языки, III. Восточноиранские языки. Интернет, 2016.
История Алтая, т. I. Древнейшая эпоха, древность и средневековье. Барнаул, 2019.
История на България, т. 2. Първа българска държава (681-1018). София, 1981.
История Сибири с древнейших времен до наших дней. Интернет, 2014.
Йорданов Ив., Уникален старобългарски сфрагистичен паметник. - Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005.
~*~Образът на владетелите върху печатите от Първото българско царство (681-971). Интернет, 2014.
Казаков Е. П., Археологические комплексы волжских болгар IX-XI веков в системе средневековых древностей Восточной Европы. - Труды Всероссийского археологического съезда, выпуск IV(XX). Казань, 2014.
Казанский М. М., Вождеское захоронение гуннского времени в Концештах и его культурно-исторический контекст. - Tractus Aevorum, том 1, № 1, 2014.
~*~Оногуры в пост-гуннское время на Дону. - Дивногорский Сборник. Труды музея-заповедника «Дивногорье», Выпуск 6. Воронеж, 2016.
~*~Погребения и «поминальники» воинских предводителей пост-гуннского времени в понтийских степях. - Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére. Budapest 2018.
Калинина Т. М., Этноним «бурджан» в сочинениях арабских средневековых географов (варианты соотношения устной и письменной традиции**).** - Древнейшие государства Восточной Европы 2011 год. Устная традиция в письменном тексте. Москва, 2013.
Калоев Б. А., Этнографические данные о связях этногенеза осетин со Средней Азией. – Вопросы иранской и общей филологии. Интернет, 2016.
Кёррер Н., Погибоша аки обре. Интернет, 2014.
Кестлер А., Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие. Интернет, 2009.

Киселев С. В., Древняя история Южной Сибири. Интернет, 2015.
Китай во второй половине I тысячелетия до х.э. Первые века христианской эры. - История Востока, том 1. Интернет, 2014.
Клейн Л. С., Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. Интернет, 2016.
Кляшторный С. Г., Д. Г. Савинов, Степные империи древней Евразии. Интернет, 2012.
~*~Степные империи древней Евразии. Интернет, 2017.
Ковалев А. А., Происхождение хунну согласно данным истории и археологии. Интернет, 2016.
Ковры из царского кургана уедут в Монголию. Интернет, 2014.
Коковцев П. К., Еврейско-хазарская переписка. Интернет, 2015.
Комар А. В., Хазарская дилемма: тюрки или теле. Интернет, 2016.
~*~Про час і обставини прийняття титулу "хакан" правителем русів. Интернет, 2016а.
Кондратенко А. П., Военное дело хунну. Интернет, 2006.
Кондратьев В. Г., Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. Интернет, 2017.
Коновалов П. Б., Хунну в Забайкалье (Погребальные памятники). Интернет, 2008.
~*~Хунну в Забайкалье. Интернет, 2013.
Крадин Н. Н., Империя Хунну. Интернет, 2001.
Крадин Н. Н., Ук К. И., Современные исследования по археологии хунну в Евразии. Интернет, 2014.
Кубарев В. Д., Памятники каракольской культуры Алтая. Новосибирск, 2009.
~*~Лошади и колесницы в петроглифах монгольского Алтая. Интернет, 2008.
Кузьмин А. Г., Об этнической природе варягов. - Вопросы истории, № 11, 1974.
Кызласов И. Л., Алтаистика и археология. Москва, 2011.
~*~Новые поиски в Алтаистике. I. Разработки лингвистов-тюркологов. Интернет, 2013.
~*~Новые поиски в Алтаистике. II. Археологические разработки. Интернет, 2013а.
~*~Там ли мы ищем пратюркские народы? Интернет, 2017а.
~*~Гунны в Сибири, или о границах Древности и Средневековья. Взгляд археолога. - Қазақстан археологиясы, № 1 (19) 2023.
Кызласов Л. Р., Древнейшая Хакасия. Москва, 1986.
~*~Городская цивилизация Срединной и Северной Азии: исторические и археологические исследования. Интернет, 2014.
Лайпанов К.Т., И. М. Мизиев, О происхождении тюркских народов. Интернет, 2007.
Левитская Л. С., Историческая морфология чувашского языка. Москва, 1976.
~*~Историческая фонетика чувашского языка. Чебоксары, 2014.
Лувсандэндэв А., Сяньбийский язык. Интернет, 2014.
Лысенко Н. Н., Этногенез и военная история иранских кочевников Евразии в период II в. до н.э.-II в. н.э. Интернет, 2016.
Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности. Тексты **и** исследования. Интернет, 2015.
Малолетко А. М., Древние народы Сибири. Этнический состав по данным топонимики, том 3. Докаганатские тюрки. Томск, 2004.
Малявкин А. Г., Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). Новосибирск, 1981.
~*~Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования. Новосибирск, 1989.
Маенхен-Гельфен О. Дж., Мир гуннов. Исследования их истории и культуры. Интернет, 2007.
Менгес К. Г., Восточные элементы в „Слове о полку Игореве". Ленинград, 1979.
Минкова М., Ив. Иванов, За значението на надписа върху оловните печати на Йоан и Михаил от началото на християнската епоха. - България в световното културно наследство. Материали от Третата национална конференция по история, археология и културен туризъм *Пътуване към България*. Шумен, 17-19.05. 2012 г. Интернет, 2016.
Миняев С. С., Новейшие находки художественной бронзы и проблема формирования геометрического стиля в искусстве сюнну. - Археологические вести, №4, 1995.
~*~Письменные источники о ранней истории сюнну. Интернет, 2016.
~*~К проблеме происхождения сюнну. Интернет, 2017.
Москов М., Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). - Съпоставително езикознание, 1981, 3-5.
~*~Именник на българските ханове (ново тълкуване). София, 1988.
~*~Оними от булгарски произход. - Studia Protobulgarica et Mediaevalia Europensia. Велико Търново, 2000.
Мудрак О., Язык во времени. Классификация тюркских языков. Интернет, 2013.
~*~Заметки о языке и культуре дунайских булгар. Интернет, 2014.
~*~Металлы, обработка металлов. - Сравнительная грамматика тюркских языков. Лексика. Интернет, 2016.

~*~Якутская подгруппа. - Сравнительная грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. Интернет, 2017.
Мухамадиев А., Новый взгляд на историю гуннов, хазар, Великой Булгарии и Золотой Орды. Интернет, 2013.
~*~Туранская Письменность. Интернет, 2013а.
Мухаметшин Д. Г., Ф. С. Хакимзянов, Эпиграфические памятники города Булгара. Эпитафии заговорили. Интернет, 2012.
Народы Средней Азии и Казахстана. Этнографические очерки, т. 1-2. Интернет, 2011.
Огромный "склад" хуннуской истории. Интернет, 2013.
Огузы и Огуры. - Turkic World. Internet, 2013.
Основы иранского языкознания.
-Древнеиранские языки. Москва, 1979;
-Среднеиранские языки. Москва, 1981.
Паркер Е. Г., Тысяча лет из истории татар. Интернет, 2015.
Племена и народы Центральной Азии. Интернет, 2013.
Плетнёва Л. М., Предметы звериного стиля в Среднем Приобье. - Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Москва, 1976.
Полосьмак Н. В., Некоторые аналоги погребениям в могильнике у деревни Даодуньцзы и проблема происхождения сюннуской культуры. Интернет, 2017.
Попконстантинов К., Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. - Археология, 2008, № 1-4.
Попова И. Ф., Конница в китайской армии начала Тан (VII в.). Интернет, 2014.
Потапов Л. П., Этнический состав и происхождение алтайцев. Интернет, 2013.
Пуллиблэнк Э. Дж., Язык сюнну. - Зарубежная тюркология, вып. I. Древние тюркские языки и литературы. Москва, 1986.
Пьянков И. В., Некоторые вопросы этнической истории древней Средней Азии. Интернет, 2008.
~*~Жуны и ди, аримаспы и амазонки (К вопросу о дальневосточном импульсе в истории евразийских степей конца II-I тыс. до н.э.). Интернет, 2014.
Рахманалиев Р., Империя тюрков. Великая цивилизация. Интернет, 2013.
Руденко С. И., Культура хуннов и Ноинулинские курганы. Интернет, 2014.
~*~Культура хуннов и Ноинулинские курганы. Интернет, 2014а.
Савинов Д. Г., Минусинская провинция Хунну. Интернет, 2012.
Селешников С. И., История календаря и хронология. Интернет, 2017.
Серебренников Б. А., Н. З. Гаджиева, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва, 1986.
Симеонов Б., Титульная практика в ханской Болгарии: Происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. - Linguistique Balkanique, XXIV.2, 1981.
~*~Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008.
Сисорна К., Хунны и Тюрки : Huns and Türks. Интернет, 2012.
Славова Т., Титулите *багаин* и *багатур* в ранносредновековна България. Интернет, 2015.
Соёнов В. И., История исследования гунно-сарматской эпохи Горного Алтая. Интернет, 2016.
Соловьёв А.И., Великое переселение народов. Интернет, 2014.
Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.
-Морфология. Москва, 1988;
-Лексика. Москва, 2001;
-Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. Москва, 2006.
Стоянов В., Евразийският свят до появата на тюрките. Интернет, 2014.
Сухбаатар Г., Этногенез, культура, хозяйство и общественный строй сяньби (с древнейших времён до IV в.н.э.). Интернет, 2016.
Сухуа Ю., Актуальные вопросы истории изучения ранних сяньбэй. Интернет, 2011.
Съсълов Д. Д., Пътят на България. София, 2000.
~*~Още някои данни за българите в Средна Азия от китайските летописи според Де Гроот. - Авитохол. Исторически сборник, т. 1. Интернет, 2013.
Тайшань Ю., Рассуждения о теории родственности Rouran и аваров, а также(?) мнение, что авары это Yueban. Интернет, 2007.
~*~Дискуссия о утверждении родственности сюнну и гуннов. Интернет, 2012.
~*~Исследование проблем истории и этнической идентичности гуннов в китайской историографии. Интернет, 2014.
Таскин В. С., Материалы по истории сюнну (匈奴) (по китайским источникам). Москва, 1968.
~*~Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Москва, 1984.
~*~Материалы по истории кочевых народов в Китае 3-5 вв., вып. 1. Сюнну. Москва, 1989.

~*~Материалы по истории кочевых народов в Китае 3-5 вв., вып. 2. Цзе (Хунны цзе 羯 匈奴). Интернет, 2012.
~*~Значение китайских источников в изучении древней истории монголов. Интернет, 2016.
Татищев В. Н., История Российская. Из Константина Порфирогенита о Руссии и близких к ней пределах и народах, избранное Сигфридом Беером. Интернет, 2009.
Тенишев Э. Р., Б. Х. Тодаева, Язык желтых уйгуров. Интернет, 2017.
Тишин В. В., Некоторые замечания к переводу и интерпретации эпитафии Пу-гу И-ту 僕固乙突. Интернет, 2019.
Томпсон Э. А., Гунны. Грозные воины степей. Интернет, 2016.
Тюркские языки. - Википедия. Интернет, 2013.
Финник С. В., Происхождение этнонима „булгар“. - Харьковский историко-археологический сборник, вып. 9. Харьков, 2011.
Ханмагомедов Х. Л. Булгарская и гуннская топонимия Юго-восточного Дагестана. - Дагестан в эпоху Великого переселения народов (этногенетические исследования). Махачкала, 1998.
Хелимский Е., Тунгусо-маньчжурский языковой компомент в аварском каганате и славянская этимология. Интернет, 2008.
Худяков Ю. С., Иранско-тюркский культурный симбиоз в Центральной Азии. Интернет, 2006.
~*~Влияние сяньби на культуры номадов Южной Сибири. Интернет, 2017.
Худяков Ю. С. и др., Сяньби и Южная Сибирь. Интернет, 2017.
Хунно-китайские войны. - Википедия. Интернет, 2014.
Хунны и Тюрки. - Turkic World. Internet, 2013.
Хънтов Вл., Познаваме ли езиковото наследство на предците си? (Прабългарските елементи в съвременния руски литературен език). - Език и литература, 2005, № 1-2.
Цзиньсю Л., Ю. Тайшань, Несколько вопросов относительно происхождения булгар (тезисы). Интернет, 2007.
Членова Н. Л., Звериный стиль в тагарской культуре VII-V вв. до н.э. и его происхождение. Москва, 1967.
Чорнаи К., Письменные упоминания о языке гуннов в древних китайских хрониках. Часть первая: сановники. Интернет, 2014.
Шабалин В., О фамилиях шорцев и телеутов. Интернет, 2007.
Шабалов А. С., Язык хунну - разновидность монгольского языка. Интернет, 2013.
~*~Монгольские слова в языке хунну. Интернет, 2014а.
Шаньюй. – Википедия. Интернет, 2016.
Шервашидзе И. Н., Фрагмент общетюркской лексики: Заимствованный фонд. - Вопросы языкознания, 1989, № 2.
~*~Фрагмент древнетюркской лексики: Титулатура. - Вопросы языкознания, 1990, № 3.
Щербак А. М., Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970.
~*~Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков). Интернет, 2008.
~*~О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой). Интернет, 2015.
Юсупов Г. В., Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. Москва-Ленинград, 1960.
Язык хунну. - Википедия. Интернет, 2014.
Яковлев В. М., Двенадцатилетний животный цикл в Китае и у древних тюрков. Интернет, 2017.
Яхонтов С. Е., Древнекитайский язык. Интернет, 2014.
Яценко С. А., Юэчжи на бактрийских вышивках тканей из монгольской Нойон ул/Ноин-Улы. Интернет, 2016.
Altheim F., Geschichte der Hunnen, Band 1. Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa. Berlin, 1959.
Alyılmaz C., Karı Çor Tigin Yazıtı. İnternet, 2014.
Andreeva P., Fantastic Beasts Of The Eurasian Steppes: Toward A Revisionist Approach To Animal-Style Art. Pennsylvania, 2018.
Atwood Ch. P., Huns and Xiōngnú: New Thoughts on an Old Problem. - Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski. Bloomington, 2012.
~*~The Qai, the Khongai, and the Names of the Xiōngnú. - International Journal of Eurasian Studies, Vol. II, 2016.
Avirmed E., Juan-Juanlarin Çöküşü ve Dağılışı. İnternet, 2014.
Babayar G., On the Ancient Relations Between the Turkic and Korean Peoples. Internet, 2016.
Babayar G., A. Kubatin, Yenisey Yazıtlarındaki Bazı Sözcük ve İbareler üzerine Yeni Öneriler. İnternet, 2017.
Bailey H. W., Indo-Scythian Studies. Internet, 2011.
~*~Baga. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2016.
Bailey et al., Baga. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2016.
Balaban A., İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. İnternet, 2013.
Bálint Cs., Avar Goldsmiths' Work from the Perspective of Cultural History. Internet, 2014.
Balogh Cs., Wicker E., Avar Nemzetsegfő Sirja Petőfiszallas Hatarabol. Internet, 2017.
Barfield Th. The nomadic alternative. Internet, 2011.
Batı Hiung-nu. - Vikipedi. İnternet, 2012.
Baykuzu T. D., Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar. - Bilig, sayı 44, 2008.
~*~Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi. İnternet, 2014.

~*~V. Yüzyılda Hunlar ve Budhizm. İnternet, 2014a.
~*~Merkezi Çin'de Kurulan Hun Devletleri: I İlk Chao (Han) Devleti (M.S. 304-M.S. 329). İnternet, 2015.
~*~Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng. İnternet, 2016.
~*~IV. ve V. Yüzyıllarda Çindeki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi hakkında. İnternet, 2016a.
~*~T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-ku Huai-en. - Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 54.1, 2014.
Benjamin C., The Kushan Migration and Sogdia. Internet, 2008.
Biçer N., Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi. İnternet, 2014.
Brosseder U. B., Xiongnu and Huns. Archaeological Perspectives on a Centuries-Old Debate about Identity and Migration. - Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity. Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750. Cambridge, 2018.
Brosseder U., Miller B. K., State of Research and Future Directions of Xiongnu Studies. Internet, 2017.
Bulgar. - Encyclopædia Britannica. Internet, 2013.
Bulgar Language. - Wikipedia. Internet, 2012.
Bulgars. - Turkic World. Internet, 2012.
Bulgars. - Columbia Encyclopedia. Internet, 2013.
Büyük Hun İmparatorluğu. - Vikipedia. İnternet, 2012.
Büyük Hun İmparatorluğu. - Vikipedia, İnternet, 2016.
Cambridge History of Ancient China. From the Origins of Civilizations to 221 B.C. Cambridge, 1999.
Cambridge History of Early Inner Asia. Internet, 2013.
Cambridge History of China, Volume I. The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.-A.D. 220. Internet, 2017.
Ceylan E., Türkçe y- ~ %, Halaççа h-, Çuvaşça ś-, y-, v- Üzerine. - Türk Dilleri araştırmaları, 1994, № 4.
~*~İlk Türkçe **d* Foneminin Çuvaşça ve Macarcada Gelişimi. İnternet, 2015.
Chang T., Indo-European Vocabulary in Old Chinese. A New Thesis on the Emergence of Chinese Language and Civilization in the Late Neolithic Age. Internet, 2013.
Chanyu. - World Heritage Encyclopedia. Internet, 2016.
Chen S., Two Notes on the Xiongnu Ancestry of the Authors of Han-Shu. - Central Asiatic Journal, Vol. 55.1, 2011.
~*~Some Remarks on the Chinese „Bulgar". - Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 51, № 1-2, 1998.
~*~Multicultural China in the Early Midle Ages. Pennsylvania, 2012.
~*~The Huns and the Bulgars: The Chinese Chapter. Internet, 2014.
~*~Turkic or Proto-Mongolian? A Note on the Tuoba Language. Internet, 2017.
~*~Zhou Theophoric Names. Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures regarding Sacral Kingship and Theophoric Names. Internet, 2017a.
China. - Regnal Chronologies. Internet, 2012.
China History. Internet, 2006.
Choi H. W., A Study of the Ancient Turkic "TARQAN". Internet, 2015.
~*~Eski Korece'de Türkçe Ödünç Kelimeler. İnternet, 2016.
Clauson G., Turk, Mongol, Tungus. Internet, 2009.
~*~Türkçe Y ve Ilgili Sesler *(The Turkish Y and Related Sounds).* Internet, 2013.
~*~Altay Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi. Internet, 2013a.
~*~The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian. Internet, 2014.
~*~Turkish and Mongolian Studies. Internet, 2015.
~*~Studies in Turkic and Mongolic Linguistics. Internet, 2017.
Csornai K., Where Huns´ Blood Drew. The Xiongnu. - Journal of Eurasian Studies, 2009, vol. I.3.
~*~The Literary Remains of the Hun Language in the Ancient Chinese Chronicles. Part One: The Dignitaries. Internet, 2014.
Çin Seddi. - Vikipedi. İnternet, 2012.
Çoruhlu Y., Hun Sanatı. - Türkler, c. 4. İnternet, 2014.
Demirel E., Orta Türkçe Sözlüklerinde Zetasizm/Rotasizm. - Dil Araştırmaları, Güz 2017/21.
Desroches J.-P., Au cœur de l'Arkhangai, à la découverte de la civilisation xiongnu. Internet, 2017.
Di Cosmo N., The Origins of the Great Wall. - The Silk Road. Internet, 2013.
~*~Ancient China and Its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History. Cambridge, 2004.
~*~The Northern Frontier in Pre-Imperial China (1,500-221 BC). Internet, 2017.
~*~The Relations between China and the Steppe: from the Xiongnu to the Türk empire. - Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity. Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750. Cambridge, 2018.
Dien A., The Stirrup and Its Effect on Chinese Military History. Internet, 2017.
Dilâçar A., Batı Türkçesi. İnternet, 2016.
~*~Lehçelerin Yayıma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnifi Meselesi. İnternet, 2013.
Diyarbekirli N., Hun Sanatı. İstanbul, 1972.

Dobrev İv., İç Asya Bulgarca'sında İlk ve en Erken Metin olan Pugu Beyti. - Türkologia, 2015, № 4.
~*~Geç Eski Çağ Horezm Harfli Bolgar Yazıtlar. - Türkologiya, 2020, № 2.
Dobrovits M., "They called themselves Avar" - Considering the pseudo-Avar question in the work of Theophylaktos. Internet, 2012.
Doerfer G., Zur Sprache der Hunnen. - Central Asiatic Journal, vol. 17(1), 1971.
~*~The Conditions for Proving the Genetic Relationship of Languages. Internet, 2007.
~*~İran'daki Türk Dilleri. İnternet, 2013.
~*~The older Mongolian layer in Ancient Turkic. Internet, 2015.
~*~The problem of the language of the Huns. Internet, 2017.
Dubs H. H., The History of the Former Han Dynasty. Internet, 2016.
Early Turkic Tribes from Central Asia. Internet, 2012.
Eberhard W., Eski Çin Kültürü ve Türkler. İnternet, 2015.
Ebrey P. B., The Cambridge Illustrated History of China. Internet, 2013.
Enoki K., On the Nationality of the Ephthalites. Internet, 2017.
Ercilasun A. B., Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. İnternet, 2013.
~*~Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. İnternet, 2016.
Erdal M., A Grammar of Old Turkic. Internet, 2014.
Erdy M., Хуннский (Гуннский) Анабасис. Интернет, 2012.
Esin E., İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler. İnternet, 2016.
Eurasian Avars. - Wikipedia. Internet, 2013.
Falk H., Names and Titles from Kuṣāṇa Times to the Hūṇas. The Indian Material. - Coins, Art and Chronology II. The First Millennium C.E. in the Indo-Iranian Borderlands. Internet, 2021.
Findley C. V., The Turks in world history. Oxford, 2005.
Fleischer C., Bahādor. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2016.
Gen L., Hunlarning Omumiy Tarixi. İnternet, 2013.
Golden P. B., An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992.
~*~The Twelve-year Animal Cycle Calendar in Georgian Sources. Internet, 2013.
~*~Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes. Bucureşti-Brăila, 2011.
~*~Oq and Oğur ~ Oğuz. Internet, 2015.
~*~Ethnogenesis in the Tribal Zone: the Shaping of the Türks. Internet, 2016.
~*~Nomads of the western Eurasian steppes: Oγurs, Onoγurs and Khazars. Internet, 2016b.
~*~War and warfare in the pre-Činggisid western steppes of Eurasia. Internet, 2016c.
~*~Some notes on the Avars and Rouran. Internet, 2016e.
~*~Some Notes on the Etymology of *Sabir.* Internet, 2016f.
~*~Khazarica: Notes on some Khazar terms. Internet, 2017.
~*~Some notes on the Avars and Rouran. Internet, 2017a.
~*~The Türk Imperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era. Internet, 2019.
~*~Turks and Iranians: Aspects of Türk and Khazaro-Iranian Interaction. Internet, 2020.
Green C. R., Were there Huns in Anglo-Saxon England? Some thoughts on Bede, Priscus & Attila. - The Blog of Dr Caitlin Green, 2015.
Greenberg J. H., Does Altaic Exist? Internet, 2012.
Hamilton J., Toḳuz-Oğuz ve On-Uyğur. İnternet, 2015.
Han-Woo Ch., A Study of the Ancient Turkic "TARQAN". Internet, 2014.
Hedeager L., Scandinavia and the Huns: An Interdisciplinary Approach to the Migration Era. - Norwegian Archaeological Review, Vol. 000, No. 000, 2007.
Hephthalite Empire. - Wikipedia. Internet, 2017.
Henning W.B., Huns are Xiongnu, Hsiung-nu in Chinese. Internet, 2013.
Heršak E., Avarlar: Etnik Yaradılış ve Tarihlerine bir Bakış. - Türkler, c. 2. İnternet, 2013.
Hill J. E., The Western Regions according to the *Hou Hanshu.* The *Xiyu juan* „Chapter on the Western Regions" from *Hou Hanshu.* Internet, 2007.
History of Civilizations of Central Asia. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250, Volume II. Paris, 1994.
History of Civilizations of Central Asia. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750, Volume III. Paris, 1996.
History of Civilizations of Central Asia. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, Volume IV. Internet, 2014a.
Hiung-nu. - Vikipedi. İnternet, 2012.
Holcombe Ch., The Xianbei in Chinese History, 2017.
Högström K., The 5th Corner. Meditations amongst the Ruins. Internet, 2021.
~*~The Huns in Scandinavia. A new approach centered around moddern DNA. Internet, 2022.

Hunnic Language. - Nation Master Encyclopedia. Internet, 2013.
Huns. - Nation Master Encyclopedia. Internet, 2013.
Huns. - Wikipedia. Internet, 2013.
Huns Dateline. - Turkic World. Internet, 2012.
İnayet A., Dogrudan ve Dolaylı olarak Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler üzerine. - Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: VI, Sayı 1, 2006.
~*~Türklerin Çin Kültürü üzerindeki Etkileri. - Türkler, c. 4. İnternet, 2014.
~*~Divanü Lûğat-it-Türk'te Geçen "Çin" ve "Maçin" Adı üzerine. İnternet, 2015.
İzgi Ö., Orta Asya'nın en Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler. İnternet, 2013.
~*~Orta Asya'nın en Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler. İnternet, 2016.
Janhunen J., Linguistic aspects of the Hunnish period. Internet, 2017.
Juliano A., Chinese Pictorial Space at the Cultural Crossroads. Internet, 2017.
Kafeslioğlu İ., Peçenekler, Uzlar ve Kuman(Kıpçak)'lar. İnternet, 2008.
~*~Asya Hunları. İnternet, 2008a.
~*~Sabar Devleti. İnternet, 2008b.
~*~Ogurlar (Bulgarlar). İnternet, 2008c.
Kafesoğlu İ., Türk Millî Kültürü. İnternet, 2013.
~*~Türk-Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa bir Bakış. İnternet, 2014.
Karaağaç G., Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi. İnternet, 2013.
Karataev O., Türk Boylarında Tamgalar ve Eski Kırgız-Oğuz Etnik Bağlantıları. - Türkler, c. 2. İnternet, 2014.
Karatay O., Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları. Altın Orda Öncesi Dönem. - Karadeniz Araştırmaları, Sayı 3, 2004.
~*~Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya'da Bulgar Aramak. - Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, 2008.
~*~Some Views on Looking for a New Home for Ancestors of Turks and Magyars in the Middle East. - Journal of Eurasian Studies, vol. I.3, 2009.
~*~The Bulgars in Transoxiana: Some Inferences from Early Islamic Sources. - Istraživanje Etnogeneze. Migracijske i etničke teme 25.1-2, 2009a.
~*~Türkler, dağlar ve demir: Güney Kafkaslarda küçük bir Ergenekon. İnternet, 2015.
~*~Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz kavmi. İnternet, 2016a.
Karatay O., M. Duranlı, Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu. İnternet, 2015.
Kazanski M., Les Goths (Ier-VIIe siècles ap. J.C.) - Paris, 1991.
Kısakürek E., A. Kısakürek, Anadolu Merkezli Dünya Tarihi, kitap 1-15. İnternet, 2013.
Kim H. J., The Huns, Rome and the Birth of Europe. Cambridge, 2013.
~*~ The Huns. London-New York 2016.
Koca S., Büyük Hun Devleti. - Türkler, c. 1. İnternet, 2013.
Kost C., Heightened Receptivity: Steppe Objects and Steppe Influences in Royal Tombs of the Western Han Dynasty. - Journal of the American Oriental Society, 137.2, 2017.
Kradin N., Nomadic Empires: Origins, Rise, Decline. Internet, 2011.
~*~From Tribal Confederation to Empire: The Evolution of the Rouran Society. Internet, 2015.
Kurat A. N., IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. İnternet, 2016.
Kurbanov A., The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis. Internet, 2015.
Lee C., Zh. Linhu, Xiongnu Population History in Relation to China, Manchuria, and the Western Regions. Internet, 2017.
Ligeti L., Bilinmeyen İç Asya. İnternet, 2013.
~*~Bilinmeyen İç Asya. - Türkler, c. 1. İnternet, 2013a.
~*~A propos des éléments "altaiques" de la langue hongroise. Internet, 2017.
Lindner R. P., Nomadism, Horses and Huns. Internet, 2009.
Liu Y. Exotica as prestige technology: the production of luxury gold in Western Han society. - Antiquity, № 6, 2017.
~*~Nomadic Influences in Qin Gold. Internet, 2022.
Liu Y. et al. Art historical and archaeometric analyses of the 'animal style' gold and silver ornaments (fourth-third centuries BCE) found in north-west China. - Archaeometry, 2021.
Lukács B., Proto-Magyar Texts from the Middle of 1st Millenium? or Are They Published or Not? Internet, 2008.
~*~For the Memory of the Avar Khagans. Internet, 2013.
Maenchen-Helfen O. J., The World of the Huns. Studies in Their History and Culture. London, 1973.
Marin J.-Y., Attila, les influences danubiennes dans l'ouest de l'Europe au Ve siècle. Caen, 1990.
Obrusanszky B., Hunnic Linguistic Issues. - Journal of Eurasian Studies, 2011, vol. III.1.
~*~Late Huns in the Carpathian Basin. Internet, 2020.
Oghur. - Wikipedia. Internet, 2013.
Okay Ç., Çin Seddinin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş. İnternet, 2016.

Okladnikov A. P., Ancient Population of Siberia and Its Cultures. Internet, 2011.
Oksay S., Nihat Ç., The Origins of Contemporary Encounters Between the West and Turks. Internet, 2014.
Ovcharov D., From East to West: The Bulgarians in Search of Their Homeland. – Archaeology in Bulgaria, Vol. 1, № 1, 1997.
Ögel B., Eski Ortaasya Kabileleri hakkında Araştırmalar. İnternet, 2013.
~*~İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi. Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre. İnternet, 2014.
Özkartal M., Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel bir Bakış (Dede Korkut Kitabı'ndan Örnekler). İnternet, 2013.
Özyetgin A. M., Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı. İnternet, 2013.
Popkonstantinov K., A newly found seal of Michael bagatour and the bagatour family of Ioannes, Sondoke and Michael. Internet, 2011.
Poppe N., The Turkic Loan Words in Middle Mongolian. Internet, 2009.
Pritsak O., The Slavs and the Avars. Internet, 2009.
~*~The Hunnic Language of the Attila Clan. - Harvard Ukrainian Studies, volume VI, number 4, 1982.
~*~Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Internet, 2014.
Psarras S.-K., Han and Xiongnu: A Reexamination of Cultural and Political Relations (I). - Monumenta Serica, Vol. 51, 2003.
Pulleyblank E. G., The Consonantal System of Old Chinese. Internet, 2008.
~*~The Peoples of the Steppe Frontier in Early Chinese Sources. Internet, 2017.
Purcell D. E., Spurr K. C., Archaeological Investigations of Xiongnu Sites in the Tamir River Valley. - Results of the 2005 Joint American-Mongolian Expedition to *Tamiryn Ulaan Khoshuu*, Ogii nuur, Arkhangai aimag, Mongolia. Internet, 2012.
Ramstedt G. J., Alte türkische und mongolische Titel. Internet, 2008.
Rogers J. D., Inner Asian States and Empires: Theories and Synthesis. - J Archaeol Res, 2012.
Romgard J., Questions of Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade, with an Overview of the Silk Road Research. Internet, 2014.
Rouran Khaganate. - Wikipedia. Internet, 2014.
Roux J.-P., Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques, Article 1-4. Internet, 2017.
Sabirs. - Turkic World. Internet, 2012.
Salmin A., Savirs – Bulgars – Chuvash. Internet, 2017.
Samolin W., Hsiung-nu, Hun, Turk. Internet, 2017.
Schmitt R., Asparuch und Konsorten im Lichte der Iranischen Onomastik. Internet, 2010.
Shaughnessy E. L. Western Cultural Innovations in China, 1200 B.C. Internet, 2017.
Siyen-piler. - Vikipedi. İnternet, 2012.
Sims-Williams N., Bactrian documents from Northern Afghanistan, t. I: Legal and economic documents. Oxford, 2001.
Sims-Williams N., E. Vaissiere, JABḠUYA, Arabo-Persian form of the Central Asian title *yabḡu*. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2017.
Starostin G., ABC Etymological Dictionary of Old Chinese By Axel Schuessler. Internet, 2014.
Stewart W., Stunning belt decorations made from coal and encrusted with jade and coral are found on 2,200-year-old skeletons of female Xiongnu warriors. Internet, 2017.
Sümər F., Oğuzlar. Tarixləri, boy, təşkilat, dastanları. İnternet, 2012.
Şen S., Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü. İnternet, 2013.
Taishan Y., Xiongnu. Internet, 2013.
~*~The Communication Lines between East and West as Seen in the *Mu Tianzi Zhuan.* Internet, 2014.
~*~A study of the History of the Relationship between the Western and Eastern Han, Wei, Jin, Northern and Southern Dynasties and the Western Regions. Internet, 2014a.
Taşağıl A., Avarlar. İnternet, 2014.
~*~Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm öncesi Türk Tarihi). İnternet, 2016a.
Tavkul U., Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı. İnternet, 2009.
Tekin T., Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara, 1987.
~*~Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası. Ankara, 1988.
~*~Hunların Dili. Ankara, 1993.
~*~Hunların Dili. İnternet, 2010.
~*~A New Classification of the Turkic Languages. Internet, 2012.
~*~The Hunnic (Hsiung-Nu) Couplet in *Chin-Shu.* Internet, 2014.
~*~Turkic *tiš,* Chuvash *šăl* and Mongolian *šidün.* İnternet, 2015.
~*~Japonca ve Altay Dilleri. İnternet, 2016.
The New Whites - Xianbei. Internet, 2016.
Togan Z. V., Umumî Türk Tarihine Giriş, cild I. En Eski Devirlerden 16. Asra kadar. İnternet, 2014.

Toh H. T., The *-yu* Ending in Xiongnu, Xianbei, and Gaoju Onomastica. - Sino-Platonic Papers. Internet, 2013.
Tóth A., Hunnic-Hungarian Etymological Word List. Internet, 2010.
Tumen D., Anthropology of Archaeological Populations from Northeast Asia. Internet, 2014.
Tuna O. N., Altay Dilleri Teorisi. İnternet, 2014.
Tuoba. - Wikipedia. Internet, 2017.
Tuoba 拓跋 Tayɣač. - Encyclopaedia on Chinese History, Literature and Art. Internet, 2017.
User H. Ş., *Byzantınoturcıca'*da Kayıtlı İslam öncesi Türk Unvanları hakkında Notlar. İnternet, 2016.
Üren U., Kafkasyalı Eski Türk Kavimlerinden: Burcanlar. - Karadeniz Araştırmaları, Sayı 34, Yaz 2012.
Vaissière É., Восточные хунны (xiongnu). Internet, 2012.
~*~Huns et Xiongnu. Internet, 2013.
~*~Xiongnu. - Encyclopædia Iranica. Internet, 2016.
~*~Theophylact's Turkish Exkurs revisited. Internet, 2017.
~*~Sogdian Traders. A History. Internet, 2017a.
~*~Is There a "Nationality of the Hephtalites"? Internet, 2017b.
~*~The Steppe World and the Rise of the Huns Internet, 2017c.
Vovin A., The End of the Altaic Controversy. Internet, 2012.
~*~Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle. Internet, 2017.
~*~Did the Xiong-nu Speak a Yeniseian Language? Internet, 2017a.
~*~Northeastern and Central Asia: "Altaic" Linguistic History. Internet, 2017b.
Vovin A., et al., Who Were the *Kjet and What Language Did They Speak? Internet, 2017.
Waugh D. C., Selections from the Han Narrative Histories. Internet, 1999.
Wright D. C., Nomadic power, sedentary security, and the crossbow. - Acta Orientalia Hungaricae, vol. 58(1), 2005.
Wu Hu. - Wikipedia. Internet, 2014.
Xianbei. - Wikipedia. Internet, 2017.
Xianbei. - Wikipedia Answers.com. Internet, 2013.
Xianbei state. Nomadic confederation. Internet, 2013.
Yang J., et. al., The Metal Road of the Eastern Eurasian Steppe. The Formation of the Xiongnu Confederation and the Silk Road. Singapore, 2020.
Xiang A., The Huns. Internet, 2012.
Xiongnu Archaeology. Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia. Internet, 2017.
Xiongnu. - Encyclopædia Britannica. Internet, 2013.
Xiongnu. - Wikipedia Answers.com. Internet, 2013a.
Xiongnu. - Wikipedia. Internet, 2014.
Yegorov N. İ., Ogur-Bulgar-Çuvaş Etnoglottogenezinin Ana Problemleri (Eski Dönem). – VI Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. İnternet, 2014.
Yıldırım K., Tatar Adının Kökeni üzerine. İnternet, 2014.
~*~Outlines of Early Tabgach (t'o-pa) History (According to First Chapter of Wei Shu). İnternet, 2014a.
~*~An Opinion on the Meaning of the Name 'Ruanruan'. Internet, 2017.
Yılmaz E., Doğu Avrupa'da Türk Dilinin İzleri. İnternet, 2014.
Yusupcan Y., Türk Kültürünün Çin Kültürü üzerindeki Etkileri. İnternet, 2017.
Zimonyi I., Bulgarlar ve Ogurlar. - Türkler, c. 2. İnternet, 2013.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

авест. - авестийско
алт. - алтайско
англ. - английско
афг. - афганско
башк. - башкирско
болг. - българско
букв. - буквално
бур. - бурушаски
вж. - означава съгласие, приемане, одобрение, споделяне, дори и заимстване
генм - геноним
гл. - глагол
гръц. - гръцко
дар. - дари
дбълг. - дунавскобългарско
диал. - диалектно
дркит. - древнокитайско
ед.ч. - единствено число
етним - *етноним*
жлим - женско лично име
зв. - звук
ие. - индоевропейско
изтир. - източноирански
индир. - индоирански
ир. - ирански
каз. - казахско
квболг. - кавказоболгарско
кит. - китайско
клкит. - класическо китайско
л. - лице
лекс. - лексема
млим - мъжко лично име
мн.ч. - множествено число
монг. - монголско
напр. - например

нарсщим - нарицателно
съществително име
общтюрк. - общотюркско
осет. - осетинско
перс. - персийско
праб. - прабългарско
праб-унг. - прабългароунгарско
прим - прилагателно име
рус. - руско
сакс. - сакско
сврките. - съвременнокитайско
срв. - при цитираната литература означава несъгласие, неприемане, отхвърляне и отричане, а при примерите – само сравняване или съпоставяне
сркит. - среднокитайско
срперс. - средноперсийско
стинд. - староиндийско
сткит. - старокитайско
стогуз. - староогузско
сттюрк. - старотюркско
стузбек. - староузбекско
стуйг. - староуйгурско
суф. - суфикс
съвр. - съвременно
съгл. - съгласна
сянб. - сянбийско
тадж. - таджикско
теонм - теоним
титл. - титла
тув. - тувинско
тур. - турско
турф-тюрк. - турфанотюркско
тюрк. - тюркско
уйг. - уйгурско
унг. - унгарско
фми - фамилно име
хдним - хидроним
чув. - чувашско